

CHAPTER XI

MALE-FEMALE INTERACTIONS

A. INTRODUCTION

Issues relating to male-female interactions dramatically affect outreach in so many ways. Among the questions we will explore are:

- Can a man recite a blessing, make Kiddush, or teach Torah in front of a woman who is dressed inappropriately?
- Can a man be present when his female Shabbos guest is singing?
- What is permissible in terms of co-ed classes, seminars, and Israel trips?
- Is one required to provide a female Shabbos guest with appropriate clothing if she shows up inappropriately dressed?
- What are the laws of mixed seating at a Torah lecture or a Shabbos meal?
- What are the laws of men hearing women sing when a mixed group sings at a *Shabbaton*?
- What are the rules of *yichud* (inter-gender seclusion) when counseling a female, bearing in mind that the privacy requirements of counseling usually require a closed door.
- Since *kiruv* is all about warmth and relationships, may a married man be warm and charming or joke around if doing so is considered necessary for *kiruv*.

It must be noted that this is an area particularly subject to sociological factors and hence the halachic ruling will surely differ from place to place and from situation to situation. The laws relating to the intermingling of the genders, as they appear in the *Shulchan Aruch* and classical sources, are quite stringent, and for good reason. The Gemara in *Berachos* demonstrates how severe is a violation of a seemingly minor misdemeanor in this area by declaring that gazing at a woman's pinky is tantamount to gazing at her most private parts.¹

The *Shulchan Aruch* warns men to stay very far from prohibited women.² A man should not gesture to a woman with his hands or eyes, nor smell her perfume.³ A man should not look at a woman's clothes hanging to dry if he knows to whom the clothes belong.⁴ If he does look at a woman (or listens to her voice) with the intention of deriving pleasure, he transgresses the prohibition against straying after the eyes.⁵

1 ברכות (דף כד ע"א):

"אמר רב ששת למה מנה הכתוב תכשיטין שבחויין עם תכשיטין שבפנים לומר לך כל המסתכל באצבע קטנה של אשה כאילו מסתכל במקום התורף".

2 שולחן ערוך (אבן העזר סימן כא סעיף א):

"צריך אדם להתרחק מהנשים מאוד מאוד".

3 שולחן ערוך (אבן העזר סימן כא סעיף א):

"ואסור לקרוין בידיו או ברגליו ולרמוז בעיניו לאחת מהעריות... ואפילו להריח בבשמים שעליה אסור".

4 שולחן ערוך (אבן העזר סימן כא סעיף א):

"ואסור להסתכל בבגדי צבעונים של אשה שהוא מכירה, אפילו אינם עליה, שמה יבא להרהר בה".

5 משנה ברורה (סימן עה סעיף קטן ז):

"כיון שמסתכל בה להנות עובר בלאו דלא תתורו אחרי עיניכם".

ובשערי תשובה (שער ג אות סב) ברור דזה איסור דאורייתא. והביא הבית שמואל (סעיף קטן ב), והחרדים (מצות לא תעשה פרק ב אות א). וכן כתב בבית יוסף (אבן העזר סימן כא) בשם האורחות חיים שכתב כן בשם רבינו יונה.

אמנם ספר יראים (סימן רלג) כתב שהזהירונו רבותינו שלא להסתכל בעריות ואסמכוהו אקרא.

ודעת הרמב"ם אינו ברור כי בהלכות איסורי ביאה (פרק כא הלכה ב) כתב דמכין אותו מכת מרדות. וכתב הבית שמואל שם שהוא מדרבנן. וכן כתב בשו"ת פני יהושע חלק ב (אבן העזר סימן מד). וגם בספר המצוות של הרמב"ם (מצוה לא תעשה מז) אין זה ברור דבראשית דבריו כתב רק על מינות "שהזהירונו שלא לתור אחר לבבנו עד שנאמין דעות שהם הפך הדעות שחייבתנו התורה אבל נקצר מחשבתנו ונשים לה גבול תעמוד אצלו והוא מצות התורה ואזהרותיה והוא אמרו ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם". אבל אז הביא את הספרי הכולל זנות באיסור: "ולשון ספרי ולא תתורו אחרי לבבכם זה מינות כענין שנאמר ומוצא אני מר ממות את האשה וגו' ואחרי עיניכם זה זנות שנאמר ויאמר שמשון לאביו אותה קח לי כי היא ישרה בעיני רוצה באמרו זו זנות המושך אחר ההנאות והתאוות הגשמיות והתעסק המחשבה בהן תמיד" עכ"ל. ובספר החינוך (מצוה שפו) כתב כעין הרמב"ם. ואם זה דרשה גמורה [כמשמעות הספר המצוות], אז מה שכתב הרמב"ם שמכין אותן מכת מרדות היינו משום דהוי לאו שבכללות או משום דהוה ליה לאו שאין בו מעשה כדכתב בעצי ארוים (סעיף קטן א).

Necessity may dictate certain leniencies. But, they must be necessities. And, they must be given a clear ruling by a *posek*. Moreover, we should never get accustomed to such leniencies.

B. INSUFFICIENT ATTIRE

There are a number of restrictions that relate to an environment in which a woman is insufficiently dressed. It makes no difference if the woman is married.⁶ In this context, “insufficient dress” is defined as: The exposure of even a minute part of a woman’s body that must be covered in public⁷ according to society’s standards,⁸ or according to halachic standards (regardless of society’s standards), such as her thighs and upper arms.⁹

It is generally forbidden for a man to even briefly look at a minute amount of such an exposed area of a woman’s body.¹⁰

It is also forbidden for a woman who is inappropriately dressed to appear in the presence of men—so that she does not become a “stumbling block” to them.¹¹ Rav Yitzchak Zilberstein discussed the case of a *ba'al teshuvah* whose

-
- | | |
|----|--|
| 6 | משנה ברורה (סימן עה סעיף קטן ו):
"באשה אחרת—בין פנויה בין אשת איש". |
| 7 | שולחן ערוך (אורח חיים סימן עה סעיף א):
"טפח מוגלה באשה...אסור לקרות קריאת שמע כנגדה: הג"ה ויש אומרים דוקא באשתו אבל באשה אחרת אפילו פחות מטפח
הוי ערוה". |
| 8 | שולחן ערוך (אורח חיים סימן עה סעיף א):
"טפח מוגלה באשה במקום שדרכה לכסותו...אסור לקרות קריאת שמע כנגדה". |
| 9 | משנה ברורה (סימן עה סעיף קטן ב):
"לכסותו—אבל פניה וידיה כפי המנהג שדרך להיות מוגלה באותו מקום בפרסות רגל עד השוק [והוא עד המקום שנקרא קניא
בלשון אשכנז] במקום שדרכן לילך יחף מותר לקרות כנגדו שכיון שרגל בהן אינו בא לידי הרהור ובמקום שדרכן לכסות שיעורן
טפח כמו שאר גוף האשה". |
| 10 | משנה ברורה (סימן עה סעיף קטן ב):
"אבל זרועותיה ושוקה אפילו רגליה לילך מוגלה כדרך הפרוצות אסור". |
| 11 | משנה ברורה (סימן עה סעיף קטן ז):
"אבל לענין איסור הסתכלות לכולי עלמא המסתכל באשה אפילו באצבע קטנה כיון שמסתכל בה להנות עובר בלאו דלא תתורו
אחרי עינים ואמרו שאפילו יש בידו תורה ומעשים טובים לא ינקא מדינה של גיהנם...וכתב הפרי מגדים דבמקומות שדרך
להיות מכוסה [כגון זרועותיה וזהאי גוונא שאר מקומות הגוף] אף ראייה בעלמא אסור". |
| 11 | מאירי (דף סנהדרין יט ע"א):
"לעולם תהא אשה נוהרת בכל כחה שלא להכשיל את עצמה בפריצים ושלא להכשיל הפריצים בעצמה בכל צד שאפשר לה
להזהר בה". |

non-observant mother asked him to go with her on a walk. The son was concerned that his mother's insufficient dress could serve as a "stumbling block" for all the men on the street who would look at her. He wondered if he was permitted to walk with his mother and thereby cause others to sin. However, Rav Zilberstein explained that in an area where there are many other women who are inappropriately dressed, she is not really adding to the potential for others to sin. Thus, they would be permitted to stroll in a non-observant neighborhood.¹² Of course, a woman must always dress appropriately—even if other women around her are not doing so.

C. SACRED WORDS

The Gemara states that it is forbidden for a man to recite *Shema* in the presence of a woman whose body is not properly covered.¹³ The *Magen Avraham* writes that this prohibition includes uttering any prayer or *berachah*, as well as words of Torah.¹⁴ However, in his *sefer, Emek Halachah*, Rav Zev Wolf HaLevi challenges the *Magen Avraham* and contends that only prayers and *berachos* are forbidden, but that words of Torah may always be said in the presence of an insufficiently clad woman.¹⁵ The *Mishnah Berurah* adopts the strict approach of the *Magen Avraham* forbidding men from uttering any words of sanctity in the presence of inappropriately dressed women. This includes any prayers or *berachos*, as well as words of Torah that are being expressed in any language.¹⁶

Not only is it prohibited for a man to recite a *berachah* in the presence

12 עלינו לשבח (חלק ה סימן מד):

"נראה דאם בין כך ברחוב זה הולכות נשים רבות לא צנוע ובגילויי שער אם כן אין כאן איסור תורה כי האשה לא תכשיל את הגברים שהרי בין כך הרחוב מלא בנשים מסוג זה ומותר לו להובילה מאחר ולא מוסיפה שם מכשול".

13 ברכות (דף כד ע"א):

"אמר רבי יצחק טפח באשה ערוה למאי...אלא באשתו ולקריאת שמע".

שולחן ערוך (אורח חיים סימן עה סעיף א):

"טפח מוגלה באשה במקום שדרכה לכסותו אפילו היא אשתו אסור לקרות קריאת שמע כנגדה".

14 מגן אברהם (סימן פה סעיף קטן ב):

"איתא בשבת דף קנ שמונת להרהר בדברי תורה נגד ערוה דכתיב ולא יראה בך ערות דבר דבור אסור הרהור מותר".

15 ספר עמק הלכה מהרב זאב וואלף הלוי אב בית דין זעטיל (סימן כז) והובא דעתו בקיצור בכתבי הרב שלמה זלמן אויערבאך בספר הליכות שלמה (חלק א עמוד רמא).

16 משנה ברורה (סימן עז סעיף קטן ב):

"הוא לאו דוקא קריאת שמע שהוא הדין תורה ותפלה וכל עניי הקדושה ובין שאומרים בלשון קודש ובין בלשון חול".

of an insufficiently dressed woman, but he may not even fulfill his obligation by listening to the *berachah* of someone else.¹⁷ On the other hand, most authorities permit men to utter the word *amen* in the presence of an inappropriately dressed woman.¹⁸

It is always permissible to think about Torah in the presence of those who are insufficiently dressed.¹⁹ Similarly, one may read²⁰ or write²¹ (without verbalizing) matters of sanctity in their presence.

In different societies, women's dress can differ dramatically. Does this mean that the parts of a woman's body before which words of sanctity can be uttered is determined by the local standards? This seems to be the approach of the *Tosafos Yom Tov*, who writes in the *Lechem Chamudos* that in each locale the local practice determines what is considered sufficient attire.²² Some Acharonim interpret the words of the *Lechem Chamudos* literally and that the determination of which parts of the body need to be covered is subjective.²³ However, others understand that the *Lechem*

17 משנה ברורה (סימן עה סעיף קטן כט):

"מותר להרהר בדברי תורה כשהוא ערום ואינו צריך לומר כנגד ערוה אחרת שנאמר ערות דבר דיבור אסור הרהור מותר ומכל מקום אין לו לשמוע או ברכה מחבירו לצאת ידי חובה כי אי אפשר לומר שומע כעונה כיון שאי אפשר לו לענות".

18 אשל אברהם (סימן פד סעיף א ד"ה בהגה"ה):

"נראה שנכון לענות אמינים וכן הוא כשידיו אינם נקיות כשידיו אינם נמילות שחרית או במקום ערוה שהרהור מותר".
וכן משמעות המשנה ברורה.

משנה ברורה (סימן פד סעיף קטן ז):

"לענות אמן – על אחד שאמר בחוץ או באיזה בית שום ברכה ונראה דהיינו דוקא בבית הפנימי דהוא כבית הכסא אבל בבית אמצעי שרי לענות".

19 משנה ברורה (סימן עה סעיף קטן כט):

"מותר להרהר בדברי תורה כשהוא ערום ואינו צריך לומר כנגד ערוה אחרת שנאמר ערות דבר דיבור אסור הרהור מותר".

20 הליכות שלמה (הלכות תפילה פרק כ הלכה ח):

"הגוסע בתחבורה ציבורית ומצוי ביותר שישנן כנגדו נשים שאינן לבושות כראוי לא ידבר בדברי תורה אלא ירהר בלבד ורשאי לעיין בספר ולהרהר בלי להוציא בפיו".

21 תשובת הרב חיים קנייבסקי הובא דעתו בנור החיים (עמוד קעג) וספר נקיות וכבוד בתפלה (בסוף הספר, תשובה נא).

22 לחם חמודות (פרק ג דברכות אות קטז):

"ובלשון הרשב"א שכתב הבית יוסף לא נתמעט אלא פניה ידיה ורגליה, וצריך לפרש דשוקה אינה בכלל רגליה וכו' אם כן גם זרועותיה אינן בכלל ידיה, ומסתבר דכל מקום ומקום לפי מנהגו, דמידי הוא טעמא אלא דדברים שרגילה שלא לכסותם לא מקרי ערוה משום דלא אתי בהו לידי וכו' כיון דרגיל בהו".

23 אליה רבה (סימן עה סעיף א):

"וכתב בלחם חמודות נראה דזרועותיה אינן בכלל ידיה, אם לא במקום שרגילין בהו לגלותן".

ועיין עוד קובץ תשובות מהרב יוסף שלום אלישיב (חלק א סימן יג).

ועיין עוד שו"ת ישכיל עבדי חלק ד (סימן ט).

Chamudos is merely ruling that the status of the forearm is determined by local custom, but matters of sanctity cannot be said before exposed upper arms and thighs.²⁴

In today's undignified society, the bodies of women are much less covered than they used to be. The *Mishnah Berurah* writes that even in such a society, a man may not utter matters of sanctity in the presence of a woman's exposed arms and legs, even though she and others regularly expose them.²⁵

According to the simple reading of the *Rosh*, it is also prohibited for women to say matters of sanctity in the presence of another woman who is insufficiently dressed.²⁶ However, the *Rashba* argues that the ban on reciting matters of sanctity only applies to men, as the concern is that seeing an inappropriately dressed woman will generate illicit thoughts. Therefore, there is no problem with a woman uttering matters of sanctity while exposed to another woman's insufficient dress. This is, in fact, the ruling of the *Mishnah Berurah*.²⁷

The *Shulchan Aruch* rules that it is forbidden for men to recite matters of sanctity in the presence of the exposed hair of a woman who normally covers it.²⁸ Certainly, every married woman is obligated to cover her hair. But today, when most women do not cover their hair, may a man recite a *berachah* before a woman whose hair is not covered? Is there still a concern that the sight of her hair will trigger illicit thoughts during his *berachah*?

24 שו"ת יביע אומר (חלק ו' סימן יד אות ג):

"ונראה לי להליץ על הלחם חמודות שאין כוונתו על חלק הזרוע העליון הסמוך לכתף, אלא על הפרק שמגיע לאצילי ידיהן, שהוא המרפק... ולפי זה אין חובה מצד הדין לכסות הפרק הסמוך לכף היד עד המרפק, אלא משם ולמעלה. ועל זה נתכוון הלחם חמודות להקל לפי המנהג של העיר, ולא נתכוון על הפרק הסמוך לכתף... ולפי מה שכתב גם הלחם חמודות אויל ומודה שאין להתיר בורעויות מגולות שנהגו בהן בזמן הזה בדרך הפרוצות".

25 משנה ברורה (סימן עה סעיף קטן ב):

"אבל זרועותיה ושוקה אפילו רגילין לילך מגולה בדרך הפרוצות אסור".

26 רמ"א (אורח חיים סימן עה סעיף א):

"ונראה מדברי הרא"ש דטפח באשה ערוה אפילו לאשה אחרת".

27 משנה ברורה (סימן עה סעיף קטן ח):

"אבל הרשב"א חולק על זה וטעמו דסבירא ליה דכי היכי דבעצמה יכולה לקרות כשהיא ערומה אלמא דאין בגילוי כל גופה משום ולא יראה כך ערות דבר אלא לאנשים ומשום הרהור כן אף אשה אחת מותרת לקרות ולהתפלל נגדה כשהיא ערומה והאחרונים מסכימים עם הרשב"א ודעתם דגם הרא"ש מודה לזה".

28 שולחן ערוך (אורח חיים סימן עה סעיף ב):

"שער של אשה שדרכה לכסותו אסור לקרות כנגדו".

The *Mishnah Berurah* writes that even in a society in which married women regularly go out with their hair exposed, men may not utter matters of sanctity before such women.²⁹ This is because her hair is inherently considered by Chazal to be something personal and intimate.³⁰

However, a number of Acharonim contend that in such a society, when there is a need, it is permissible for matters of sanctity to be expressed in the presence of a married woman whose hair is uncovered. These *poskim* understand that a woman's hair is not intrinsically an intimate part of her body. Rather, the reason that a man may not recite *Shema* in the presence of a woman whose hair is exposed is so that the sight should not cause him to have illicit thoughts. Hence, in a society in which many women expose their hair, the sight of such hair will not induce illicit thoughts. Therefore, matters of sanctity can be said there. This is the view of the *S'ridei Eish*,³¹ the Ben Ish Chai,³² the *Aruch HaShulchan*,³³ Rav Moshe Feinstein,³⁴ and Rav Ovadia Yosef.³⁵

- 29 משנה ברורה (סימן עה סעיף קטן י):
 "ודע שאפילו אם דרך אשה זו וחברותיה במקום ההוא לילך בגילוי ראש אסור לקרות קריאת שמע כנגדה, כשם שלענין גילוי שוקה שאסור בכל אופן, כיון שמצד הדין צריכות לכסות השערות".
- 30 ברכות (דף כד ע"א):
 "אמר רב ששת שער באשה ערוה שנאמר שערך כעדר העזים".
- 31 שו"ת שרידי אש (חלק א סימן ח סעיף ד):
 "ומה שהנשים הולכות פרוצות ראש—כבר כתב בספר אגרות משה שיש לסמוך על ה"ף והרמב"ם שאין השער ערוה לענין קריאת שמע ותפילה, ומכל שכן בזמננו שרובא דרובא הולכות פרוצות ראש וכבר הורגלו בזה ואין השערות בגדר מקומות שדרכן לכסותן, וכמו כן בערוך השלחן. ודבריו ברורים לכל מי שדעתו ישרה ומודה על האמת. וכן יוצא מלשונו של המרדכי ושאר ראשונים".
- 32 בן איש חי (שנה ראשונה פרשת בא אות יב):
 "ובספר הקדוש מקבציאל העלתי דהנשים בערי אירופא שדרכן לילך תמיד פרוצי ראש, מותר לקרות כנגדן, כיון דכל הנשים דרכן בכך".
- 33 ערוך השלחן (אורח חיים סימן עה סעיף ז):
 "ועתה בואו ונצוה על פרצות דורינו בעונותינו הרבים שזה שנים רבות שנפרצו בנות ישראל בעון זה והולכות בגילוי הראש וכל מה שצדקו על זה הוא לא לעור ולא להועיל ועתה פשתה המספחת שהנשואות הולכות בשערותן כמו הבתולות אי לנו שעלתה בימינו כך מיהו על כל פנים לדינא נראה שמותר לנו להתפלל ולברך נגד ראשיתן המגולות כיון שעתה רובן הולכות כך והוה במקומות המגולים בגופה וכמו שכתב המרדכי בשם ראב"ה בסוף פרק ג וזה לשונו כל הדברים שהזכרנו לערוה דוקא בדבר שאין רגילות להגלות אבל בתולה הרגילה בגילוי שיער לא חיישין דליכא הרהור עכ"ל. וכיון שאצלנו גם הנשואות כן ממיאל דליכא".
- 34 שו"ת אגרות משה (אורח חיים חלק א סימן מג):
 "ולכן אם דרך רוב הנשים ללכת מגולות אף שהוא באיסור אין להחשיבן לערוה לקריאת שמע ודברי תורה ותלוי רק בהמצאות. ולכן אף שמן הראוי להחמיר אין למחות מלקרות כנגדן".
- 35 ילקוט יוסף (פסוקי דזמרה וקריאת שמע הערות סימן עה אות ה):
 "ומכיון שאפילו האוסרים מודים שאין האיסור בזה אלא מדרבנן, וכמו שכתב הפנים מאירות (חלק א סימן עד) והסכימו עמו

There appears to be a contradiction in the writings of the Chazon Ish regarding this matter. On one hand, the Chazon Ish writes unequivocally that the fact that many women go out without covering their hair does not justify saying words of sanctity in their presence.³⁶ On the other hand, the Chazon Ish permitted giving a Chazal-based *mussar* lesson to an audience that includes women whose hair is uncovered if the speaker does not focus his attention on it.³⁷ Rav Pesach Eliyahu Falk explained that the Chazon Ish maintained that it was forbidden for a man to say words of Torah before married women whose hair was exposed. However, for the important need for *kiruv*, it is proper to say matters of sanctity there.³⁸

So what should a person do when he is in the presence of an insufficiently dressed woman when he needs to recite a *berachah* or to express some words of Torah? The *Mishnah Berurah* rules that generally it is not sufficient for a man to close his eyes³⁹ unless the exposed area is less than a *tefach*.⁴⁰ However, under extenuating circumstances, the *Mishnah Berurah* concedes that a man may express matters of sanctity

כמה אחרונים, יש לסמוך על הרה"מ"ח והערך השלחן להקל. ושוב ראיתי בשו"ת אגרות משה (חלק אורח חיים סימן מג) שהסכים גם כן לדעת הערך השלחן להקל... [ממרוך אאמו"ר].

36 חזון איש (סימן טז סוף אות ח):

"ונראה דאפילו פרוצה שיוצאת תמיד בראש פרוץ אסור דלא הקילו חכמים בפריצות".

37 חזון איש (אורח חיים סימן טז סוף סעיף קטן יא):

"ומהאי טעמא אפשר לצדד להקל בזמן הזה להגיד תוכחה ברבים ולהזכיר דברי חז"ל אף שיש פרוצות ראש כנגדו ומשום עת לעשות וגם אפשר לסמוך על דעת הרב רבינו יונה דכיון דאינו משים לבו".

38 ספר לבושה של תורה מהרב פסח אליהו פאלק (חלק ב עמוד תשסח):

"מטעם עת לעשות לה' היקל החזון איש למרצה שיעור לומר דברים שבקדושה מול שערות פרוצות של נשים היושבות לפניו הגם שיש בזה איסור דרבנן של ולא יראה כך ערות דבר ולא הזכיר שיש עוד קולא גדולה בתוך דבריו והוא דהתיר להאיש הדורש לעמוד ולראות לפניו נשים שהולכות פרוצי ראש ועל כן מייירי בכך דלדעת החזון איש כל שהסיר מכסו מהשערות הפרועות וכל שכן כשסותם עיניו שוב מותר מדינא לומר דבר שבקדושה ולא בעינן להתירא דעת לעשות לה' ועל כן מייירי באופן שמצד קירוב החוקים עליו לדבר אתן כמדבר איש אל רעהו וצריך לומר דזה מותר מדהוי כליכא דרכא אחרינא דיש צורך לדרוש לפניו כמדבר איש אל רעהו ועל ידי זה לקרבם תחת כנפי השכינה נמצא שהחזון איש ודאי מודה דבעלמא אסור לראות מקום מכוסה שבגוף וכדמוכח מגמרא דבבא בתרא דההולך במקום שיראה מקום מכוסה שבגוף ויש דרכא אחרינא רשע הוא והתיר בנדון דידן אך ורק משום דהוי בבחינת ליכא דרכא אחרינא".

39 משנה ברורה (סימן עה סעיף קטן א):

"ולפי מה שביארנו לקמן סעיף ו בשם האחרונים דנגד ערוה ממש אסור אפילו בעצם עיניו עד שיחזיר פניו הוא הדין בזה".

40 משנה ברורה (סימן עה סעיף קטן ה):

"עיי' בנשמת אדם שכתב דלכולי עלמא זה לא הוי אלא מדרבנן ומהני בזה עצמות עינים".

in the presence of an insufficiently dressed woman if he closes his eyes.⁴¹ However, the Chazon Ish maintains a more lenient position. He holds that closing one's eyes or turning away is even permitted *l'chatchilah*.⁴² In fact, the Chazon Ish held that a man is permitted to say matters of sanctity with his eyes open, even if he can see the problematic area with peripheral vision—as long as he does not perceive that which he is seeing.⁴³ However, according to the stringent view of the *Mishnah Berurah*, ideally the only solution is for the man to turn his entire body away so that he is facing in a different direction.⁴⁴

If there is a transparent window separating the man and the insufficiently dressed woman, it would still be necessary for the man to turn his body in a different direction⁴⁵ or to at least close his eyes. In this case, even the *Mishnah Berurah* concedes that by closing his eyes he is allowed to recite sacred matters.⁴⁶

It is said that when the *Chasam Sofer* needed to utter sacred matters in the presence of a woman who was not properly dressed, he donned glasses and shut his eyes. Apparently, the *Chasam Sofer* was of the

41 משנה ברורה (סימן עה סעיף קטן א):

"ולפי מה שביארנו לקמן סעיף ו בשם האחרונים דנגד ערוה ממש אסור אפילו בעוצם עיניו עד שיחזיר פניו הוא הדין בזה ויש מותרין בזה אם הוא נזהר מלראות כלל. וכשאי אפשר בענין אחר נראה דיש לסמוך על זה."

42 שיטת בעל החזון איש חובא בספר אשי ישראל (פרק נה ציון נו).

43 חזון איש (אורח חיים סימן טז סעיף קטן ז):

"ולאו דוקא עצימת עינים אלא החזרת הבטתו גם כן מהני כל שאין מרגשת".

44 משנה ברורה (סימן עה סעיף קטן כט):

"והאחרונים הסכימו דכל אלו העצות לבד מהחזרת פנים לא מהני דלא כתיב ולא תראה אלא ולא יראה רוצה לומר לא יראה הרואה ואפילו החזרת פנים שהותר הוא רק דוקא אם החזיר כל גופו ועומד בצד אחר דנעשית הערוה מצידו אבל אם החזיר פניו לבד לא מהני אם כן בהוא עצמו ערום לא יצויר שום עצה שיהא מותר לדבר דברי תורה".

45 שו"ת אגרות משה (אורח חיים חלק א סימן מג):

"בדבר המחיצה שעשה חלק ממנה מזוכית בערך שליש מלמעלה, הגה יפה כתב כבוד תורתו הרמה שמדין המחיצה ליכא חסרון. אבל מצד אחר שאולי ילכו בלבושי פריצות שנראה בשרן כמו שהן רגילות ללכת בעונותינו הרבים הרבה נשים במדינתנו אם כן יהיה אסור להמתפללין כשפניהן לצד עזרת הנשים להתפלל ולומר דברי תורה, אם לא שתראו להזהיר שיהיו מלובשות בצניעות כשבאות לבית המנסת וגם לידע שיקיימו האזהרה... אבל אם נראה בשרן במקום שצריך להיות מכוסה אף שהולכות מגולות מצד פריצות יש לאסור מלקרות קריאת שמע ואמירת דברי תורה כנגדן. לכן אם רוצים דוקא בזוכית יראה כבוד תורתו הרמה להזהיר שיבואו לבית המנסת מלובשות בצניעות. ואם יארע לפעמים שתבוא אחת מלובשת שלא כראוי ולא יהיה באפשרי למחות בידה יצטרכו להזהר מלהתפלל ולומר דברי תורה לצד ההוא, אבל לסמוך על זה בקביעות אין יכולין".

46 משנה ברורה (סימן עה סעיף קטן כה):

"בעששית—היא של זכוכית או בגד דק המנחיר עד שנראית הערוה או טפח מבשר האשה במקום שדרכה להיות מכוסה שגם זה הוא נקרא ערוה וכו' בסעיף א. ועצימת עינים שרי בכל זה לכולי עלמא כיון שהערוה על כל פנים מכוסה".

opinion that glasses serve as a barrier before the woman's exposed body.⁴⁷ In practice, contemporary authorities have rejected the notion of using glasses as a means of separation.⁴⁸ In practice, it is recommended that a rabbi who is officiating at a wedding in front of inappropriately clad women should close his eyes or look away when making the *berachos*.⁴⁹ Of course, every effort should be made to avoid offending anyone.

During a meal or when attending a public event, there may not be any direction to turn to without seeing a woman who is not properly covered. Making a *berachah* with closed eyes may create a very uncomfortable situation. At times, it may be necessary to recite a preliminary *berachah* outside the room or even outside the building. Under these circumstances, one need not be concerned about causing a *hefsek* between the *berachah* and eating, since going back inside is a necessary step in eating.⁵⁰

D. KOL ISHAH

Chazal state that the singing voice of a woman is considered provocative to a man⁵¹ because it arouses temptation⁵² and licentious thoughts.⁵³

-
- 47 ספר אום אני חומה מהרב מרדכי גרוס (חלק א עמוד קעה):
 "מובא דהחתם סופר לבש את המשקפיים ועצם עיניו כשהוצרך לומר דבר שבקדושה כנגד ערוה דמשקפיים הוי כערוה בעשיות".
 וכן עיין בשו"ת ויברך דוד (חלק א אורח חיים סוף סימן מז).
- 48 הליכות ישראל – ההנהגות של הרב ישראל זאב גוסטמאן (חלק א עמק רנח):
 "והנה שאלתי את הגר"ח קנייבסקי על מה שכתב המשנה ברורה סימן עה סעיפים קטנים כה וכת שהבאנו למעלה דבגד דק או חלון ומוכית מהני כנגד הערוה אם עוצם עיניו דמה הדין בזה לענין משקפיים שאדם לובש על עיניו והשיב וזה לשונו משקפים אינו מוציא ע"ל".
- 49 שו"ת יביע אומר (חלק ו אורח חיים סימן ד):
 "ברור שאין הרבנים מברכים אלא בעצימות עינים, או החזרת פנים היכא דאפשר, וכבר הארכתי בזה בשו"ת יביע אומר חלק ג (חלק אורח חיים סימן ז) להתיר בזה גם בעצימות עינים וכדעת מרן השולחן ערוך".
- 50 מסורת משה (חלק א עמוד 26):
 "ופעם שאלתי רבינו [הרב משה פיינשטיין] איך יש לנהוג משהו שאוכל במסעדה שיושבים מסביב נשים שלא לבושות כראוי... ויען רבינו שילך לחוץ ויברך שם ואז ילך למקומו לאכול. ואפילו אם בחוץ אי אפשר לאכול קצת, מכל מקום יש כך לעשות ואין לחוש להפסק דבשעת דחק בזה יש לדמותו לברכת שחיטה שמברכים בבית שחיטה שמאים".
- 51 ברכות (דף כד ע"א):
 "אמר שמואל קול באשה ערוה שנאמר כי קולך ערב ומראך נאווה".
- 52 רש"י (ברכות דף כד ע"א):
 "ומדמשבח לה קרא בגוה, שמע מינה תאוה היא".
- 53 לבוש (אבן העזר סימן כא סעיף א):
 "ואסור לשמוע קול ערוה או לראות שעה שכל אלו דברים מביאין ההרהור".

This means that it is forbidden for a man to listen to a woman singing⁵⁴ (unless she is an immediate relative). However, it is permitted for a man to be in the presence of a singing woman if he is not trying to get pleasure from her singing.⁵⁵ It also means that while a man hears any woman singing, he is forbidden to express matters of sanctity.⁵⁶ It does not matter whether the woman is married or single,⁵⁷ or even whether she is Jewish.⁵⁸ However, if a man is able to totally disregard the woman's voice, he is technically permitted to recite matters of sanctity.⁵⁹ Still, one should not rely upon this leniency except in extenuating circumstances.⁶⁰

If a man recited *Krias Shema* while listening to a woman sing, he must repeat it without the accompanying *berachos*.⁶¹

Chazal assert that one cannot discern what is being said when there

54 שולחן ערוך (אבן העזר סימן כא סעיף א):

"ואסור לשמוע קול ערוה".

55 שו"ת תורה לשמה (סימן שצד):

"ועוד יש לשאול אדם ישן בחדר אחד ויש בחדר השכן שלו אשה אחת מזמרת וקולה ערב והוא נהנה גם כן מן שמע קולה אם יש בזה איסור מאחר דקיימא לן קול באשה ערוה ומה גם זו קולה ערב ונהנה מן קולה או דילמא יש צד היתר בזה מאחר שדבר זה ממילא בא...ודע כי עוד יש ללמוד מהתם לענין נידון השאלה כל שהוא אינו מתכוין לכך אף על פי שאפשר לו ללכת למקום אחר ולא ישמע קולה גם כן שרי דהא שם בגמרא כו"ע"ב הוכיח מוה"ך דמוכרי כסות אף על פי שאפשר למעבד כענועין מכל מקום כי לא מכיון שרי ואף על פי שהוא נהנה בהכרח ובה עשה תיובתא ללישנא קמא עיי' שם אם כן השתא הוא הדין בנדון דידן כל היכא דלא מכיון שרי אף על גב דאפשר להבדיל אין מטריחין אותו מיהו בעל נפש יחמיר על עצמו היכא דאפשר להבדיל ובפרט היכא דליכא טרחא דהיינו שיש לו חדר אחר פנוי באותו בית שמשם לא ישמע את הקול".

56 שולחן ערוך (אורח חיים סימן עה סעיף ג):

"יש ליהדר משמיעת קול זמר אשה בשעת קריאת שמע".

57 משנה ברורה (סימן עה סעיף קטן יז):

"זמר אשה—אפילו פנויה אבל שלא בשעת קריאת שמע שרי אך שלא יכוין להנות מזה כדי שלא יבוא לידי הרהור וזמר אשת איש וכן כל העריות לעולם אסור לשמוע וכן פנויה שהיא נדה מכלל עריות היא ובתולות דידן כולם בחזקת נדות הן משיגיע להן זמן וסת".

58 משנה ברורה (סימן עה סעיף קטן יז):

"וקול זמר פנויה נכרית היא גם כן בכלל ערוה ואסור לשמוע בין כהן ובין ישראל".

59 שולחן ערוך הרב (סימן עה סעיף ו):

"ואפילו קול זמר אם יכול לכיון לבו לתפלתו בענין שאינו שומעו ואינו משים לב אליו מותר".

60 פסקי תשובות (סימן עה סעיף יא):

"אמנם אם יכול לכיון לבו לתפלתו ולתורתו בענין שאינו שומעו ואינו משים לב אליו מותר אפילו בקול זמר דנשים אחרות אבל למעשה אין להקל אלא באשתו בתו ואחותו אבל לא בנשים אחרות אלא באופן שאין בידו למנעם וכגון כשהקול בוקע מהרחוב או מבית אחר".

61 משנה ברורה (סימן עה סעיף קטן טז):

"ובדיעבד אם קרא חוזר וקורא בלא הברכות".

are multiple voices at once.⁶² Based on this Gemara, the *Chasam Sofer* deliberated whether it is permitted for a man to hear a woman singing in unison with others.⁶³ Rav Yechiel Yaakov Weinberg, the author of the responsa *Shu"t S'ridei Eish*, cited Rav Shimshon Raphael Hirsch and Rav Azriel Hildesheimer as applying this rationale to permit boys and girls to sing Shabbos songs in unison.⁶⁴

It is difficult to understand this argument. The Gemara only discusses whether multiple voices can be discerned when one is trying to fulfill his obligation, such as by hearing the shofar or the reading of the *Megillah*. This is because it is necessary to discern every sound. However, the prohibition against listening to women sing has nothing to do with discerning that which is being said.⁶⁵ In truth, a careful read-

62 ראש השנה (דף כו ע"א):

"ותרי קלי מי משתמעי והתניא זכור ושמור בדיבור אחד נאמרו מה שאין הפה יכולה לדבר ואין האוזן יכולה לשמוע לכך מאריך בשופר למימרא דכי שמע סוף תקיעה בלא תחילת תקיעה יצא וממילא תחילת תקיעה בלא סוף תקיעה יצא תא שמע תקע בראשונה ומשך בשניה כשתים אין בידו אלא אחת אמאי תיסקל ליה בתרתי פסוקי תקיעתא מהדרי לא פסקין תא שמע התוקע לתוך הבור או לתוך הדות או לתוך הפיטס אם קול שופר שמע יצא ואם קול הברה שמע לא יצא אמאי ליפוק בתחילת תקיעה מקמי דליערבב קלא אלא תרתי קלי מחד גברא לא משתמעי מתרי גברי משתמעי ומתרי גברי מי משתמעי והא תניא בתורה אחד קורא ואחד מתרגם ובלבד שלא [יהו שנים קורין] [יהא אחד קורא] ושנים מתרגמין הא לא דמיא אלא לסיפא בהלל ובמגילה אפילו עשרה קורין אלמא כיון דחביב יחיד דעתיה הכא נמי כיון דחביב יחיד דעתיה ושמע אלא למה מאריך בשופר לידע שמצות היום בשופר".

63 שו"ת משנה הלכות (חלק יז סימן כט):

"בשו"ת חתן סופר לאורח חיים שער מנהגות ידים סימן יד מסתפק אי מותר לשמוע קול זמר של איש ואשה יחד משום דהוי תרי קלא דלא משתמעי, ואף על גב דאמרין דחביב יחיד דעתיה ומשתמעי אפילו בתרי והכא איכא חביבותא לקול אשה, זה אינו דכיון דאמרין דתרי קלא לא משתמעי ממילא לא שמע לקול האשה ולא אתי לידי חביבות, ובוה רצה ליישב קושית הבאר שבע מדבורה דכתיב ותשר דבורה דהוה תרי קלא עם ברק".

64 שו"ת שרידי אש (חלק א סימן עז):

"ומטעם זה ערערתי נגד מנהג זה שנהגו חרדי אשכנזי. ואולם אחרי חקירה ודרישה נאמר לי כי הגאון הצדיק ר"ע הילדסהיימר ז"ל וכן הרב שמשון רפאל הירש ז"ל בפרנקפורט על נהר מיין התירו בזמירות קודש לומר יחד, והטעם משום דתרי קלא לא משתמעי וכיון שמוזמרים יחד אין חשש איסור, אבל לא נחה דעתי בזה וחפשי ומצאתי בשדי חמד מערכת קול, שהביא בשם רב ספרדי להתיר זמירות קודש של אנשים ונשים יחד".

65 שו"ת משנה הלכות (חלק יז סימן כט):

"ואני תמה בספיקתו, דלפי עניות דעתי פשוט מה שאמרו תרי קלא לא משתמעי לא אמרו אלא במקום שצריך לצאת ידי חובתו באחד מן הקולות דאמא חדא קלא ומבלבד לחברתה, וממילא לא יוכל לשמוע כל המצוה ולא יצא ידי חובתו, ועיין רש"י (ראש השנה דף כו ע"א) ד"ה עשרה קורין דתרי קלא לא משתמעי שאי אפשר לצמצם דיבורם בתיבה אחת שלא יהיה אחד לאחר ואחד לפנים עב"ל עיין שם. וזה כמו שכתבנו בס"ד, אבל היכא דהאיסור הוא שלא לשמוע הקול ודאי אין לומר שאינו שומע הקול כלל דודאי שומע הוא קול האשה וגם קול האיש אלא שלא משתמעי באופן זה שלא יבלבלוהו קצת מחכונת, אבל בקול באשה ערוה אין נפקא מנה כמה הוא שומע מאותו קול ולכן פשוט דכהאי גוונא הוה ליה בכלל, ואדרבה הוה שאי אפשר לצמצם שלא יהיה אחד לאחר ואחד לפנים כמו שכתב רש"י אם כן נמצא שעל כרחק ישמע פעם את קול האשה לבד ולא קול האיש וק"ל. שוב מצאתי בבאר יהודה על החרדים פרק ג מלא תעשה מדברי קבלה ומדברי סופרים שכתב כעין זה".

ing of the aforementioned responsum of the *S'ridei Eish* would suggest that it is often quoted out of context. The *S'ridei Eish* justifies running a *kiruv* youth group that has boys and girls singing together at their Shabbos events. The real reason that he permits this is because of the critical *kiruv* component.⁶⁶

In practice, the *poskim* conclude that the confluence of multiple voices do not justify hearing a woman sing.⁶⁷ Consequently, female guests are

66 שו"ת שרידי אש (חלק א סימן ח):

"ובודאי שדבר זה נמסר רק לחז"ל להכריע מתי הוא העת לעשות ומה מותר להפיר, ולא נמסר לכל אדם לעשות מעשה בשביל שהוא יודע כי יש כאן עת לעשות וכו'. ואולם בגידון שאין כאן איסור גמור ורק יש כאן מנהג חסידות ומדת צניעות אפשר לדרוש סמוכין ולהתיר בארץ צרפת, שכבר הגיע מצב היהדות עד משבר ואם לא נאחז באמצעים חינוכיים מנוסים ומעוטרים בהצלחה, כאותם של ארגון "עזרא" באשכנז וארגון "ישורון" בצרפת, עתידה תורה חס ושלום שתשתכח מישראל, ודי למבין.

ולכן הוריתי למנהיגי הארגון "ישורון" שיכולים לסמוך על גדולי אשכנז, שהיו בקיאים בחכמת החינוך וידעו רוח בנות הדור שהתחנכו בבתי ספר ולמדו לשונות ומדעים, שיש להן רגש של כבוד עצמאי והן רואות עלבון ודחיפה לחוץ למחנה באיסור שאוסרים עליהן להשתתף במיריות קודש. ולכן התירו לנשים להשתתף במיריות של שבת. ואנו רואים ויודעים כי גדולי אשכנז הצליחו בחינוך הבנות ונשים צעירות יותר מגדולי שאר הארצות. ובאשכנז ראינו נשים מלומדות ובעלות דרגה השכלה גבוהה, שהיו חרדות על דת ישראל ומקיימות את המצוות בהתלהבות. ומשום כך אין אני מרדיב לאסור מה שהתירו הם, וככגון דא נאמר עת לעשות לה' הפרו תורתך. וכעין מה שכתב המרדכי: ובעונותינו שאנו מפוזרים בארצות שונות ועת לעשות לה' הפרו תורתך הלכך אין אנו נוהרים מללמוד בשמייעת שיר נשים ארמאיות, והובא במעדני יום טוב בברכות שם. ואף שיש לחלק בין הנושאים, מכל מקום הטעם אחד הוא, שבארצות כמו אשכנז וצרפת הנשים מרגישות עלבון ופגיעה בזכויותיהן אם נאסור עליהן להשתתף בעונג שבת על ידי מיריות קודש. ודבר זה מוכן למי שמכיר טבע הנשים במדינות הללו. והאיסור יוכל לגרום לריחוק הנשים מן הדת, חלילה.

... ואמנם מבין אני לרוח קצת החרדים המרגישים נגד "ישורון", שהם רואים במנהגיו סטיה מן המנהגים שהורגלו בהם באורח חיים בפולין ובאונגארן. אולם הם מעלימים עיניהם מן המצב בצרפת כמו שהוא. ליהודים החרדים מן הסוג הישן אין שום השפעה על מהלך החיים, הם מרוכזים בתוך חוגם המצומצם ואינם שמים את לבם לתהליך ההתבוללות העושה שמות גם בקרב החרדים. אף החרדים שולחים בניהם ובנותיהם לבתי ספר נכריים, ואין להם שום ערובה שיהיה בכוחם לעמוד נגד הזרם השוטף ומכלה, הם בוטחים בעצמם ואינם דואגים דאגת מחיר לעתידם הדתי של ילדיהם.

צו השעה הוא ליצור חוג של צעירים וצעירות דתיים, תנועת נוער עם התלהבות מדבקת וכוח משיכה חזק, אשר בהיותם מושרשים בקרקע היהדות הדתית יסתגלו להכנים זרם חדש בקרב היהדות, זרם של להט נפשי, של רוח רענן וחי, שבכוחו לכבוש את הלבבות ולרומם את הנפשות הנחשלות, שהגעגועים לחיי קדושה של יהדות טהורה עוד לא עומעמו בקרבן. רק במסגרת זו של ארגון "ישורון" אפשר למשוך את הנוער שלעולם לא יבוא למקום אחר. והק במסגרת זו ישנם סיכויים לשגשוג חדש של הרוח הדתי ולפעולה חנוכית כובשת וסוללת דרך".

הליכות שלמה (הלכות תפילה עמוד רמג):

77 "וגם יש סוברים שבב' קולות לא אמרין קול באשה ערוה בשעת הדחק (ראה שו"ת שרידי אש חלק ב סימן ח) מכל מקום אין להקל בדבר ולא ישירו".

שו"ת ציץ אליעזר (חלק יד סימן ז):

"אם יש היתר שישירו אנשים ונשים יחד שירי קודש... ובמחילה מכבודו כל הסעיף הזה הוא מוטעה ומטעה [מלבד הספר שרידי אש שדברים אינם נכונים כלל ואין כאן מקום להאריך], החתן סופר כותב את דבריו בזה רק כמסתפק ובא. ואין ללמוד מזה הלכה".

לבושה של תורה (חלק ב עמוד תתסב):

"... שמעתי ממחבר ספר שו"ת אבני ישיפה בשם מרן הרב יוסף שלום אלישיב דלדעתו אין להתיר מטעם תרי קלי לא משתמעי וכל דהוי ודאי דבר שבקדושה ושרים יחד אין להתיר וכן שמעתי מאחרים ששמעו הוראה זו מפיו ושוב ראיתי בספר משמרת חיים פרק ה הערה ג שגם כן מועיד כן בשמו..."

not permitted to sing at the Shabbos table in front of men.⁶⁸ However, often there are *kiruv* situations in which the singing is deemed necessary for the Shabbos experience. These cases seem to be exactly what the *S'ridei Eish* is permitting. Of course, a responsible *posek* should be consulted to determine what is permissible and when.

E. SHAKING HANDS

In 1970, Rav Ovadia Yosef was awarded the prestigious Israel Prize by then prime minister Golda Meir. When Mrs. Meir extended her hand in congratulations, Rav Yosef did not respond, causing international condemnation for his refusal to shake a woman's hand.

The *Rambam* states that pleasurable, intimate, physical contact, such as embracing and kissing between a man and woman who are not related is a violation of the Torah prohibition of *לגלות ערוה*.⁶⁹ The *Ramban* argues that it is merely a violation of a rabbinic injunction⁷⁰ but the *Shach* adopts the stringent position of the *Rambam*.⁷¹ There

שו"ת משנה הלכות (חלק יז סימן כט):

"על כל פנים מפורש דקול נשים הרבה נמי בכלל ערוה הוא".

שו"ת משנה הלכות (חלק יד סימן כו):

68 "ובדבר אשר שאל בענין קול באשה ערוה אי שייך דין זה גם לענין זמירות של שבת לפי המבואר בספר חסידים סימן תשמו דיש לרנן בשבת שירות ותשבחות וכן בסידורו של שבת האריך בזה... והנה פשוט דמה שאמרו תרי קלא לא משתמעו אינו בזה מתרי טעמי חדא שהרי אמרו ז"ל כי קולך ערב ומראך נה וכוון דקול אשה ערב הוא ואמרו ז"ל דאף על גב דתרי קלי לא משתמעו בחצוצרות ושופר יוצא ידי שופר משום דאידי דחביכי ליה יהיב דעתיה בתר שופר ומשתמעו אם כן הכי נמי כן הוא וודאי אסור הוא".

69 רמב"ם (הלכות איסורי ביאה פרק כא הלכה א):

70 "כל הבא על ערוה מן העריות דרך איברים או שחבק ונשק דרך תאוה ונהנה בקרוב בשר הרי זה לוקה מן התורה שנאמר לבלתי עשות מוחקות התועבות וגו' ונאמר לא תקרבו לגלות ערוה כלומר לא תקרבו לדברים המביאין לידי גילוי ערוה".
וכן כתב הסמ"ג (לאוין קבו) והחינוך (מצוה קפח) שחביבוק ונישוק הוי איסור דאורייתא של איש אל כל שאר בשרו לא תקרבו לגלות ערוה.

71 השגות הרמב"ן לספר המצוות לרמב"ם (מצות לא תעשה שנג):

"הנה הרב מציא הבריייתא הזו המפורשת ותלה דבריו באילן גדול. אבל כפי העיון בתלמוד אין הדבר כן שיהיה בקריבה שאין בה גילוי ערוה כגון חבוק ונישוק לאו ומלקות".

71 ש"ך (יורה דעה סימן קנו סעיף קטן י):

"אבל הרמב"ן בהשגות שלו על ספר מנין המצות חלק על הרמב"ם ואומר שאין מלקין מן התורה אלא בביאה גמורה או בהערה עיין שם שהאריך והרב ר"י ליואן בספר מגלת אסתר שלו דף קיח סתר כל דברי הרמב"ן והעלה כהרמב"ם עיין שם וכן נראה לי מהך עובדא דהעלה לבו טינא".

is no distinction in this regard between a married and a non-married woman.⁷²

The *Shach* rules that even if we are stringent like *Rambam*, physical contact that is not sensuous, such as when a male physician examines a female patient, is not prohibited by the Torah.⁷³ Some other Acharonim argue that there is a Torah prohibition, even in this case.⁷⁴ But, the later *poskim* follow the position of the *Shach*.⁷⁵ Some authorities understand the ruling of the *Shach* to mean that there is still a rabbinic injunction—except in cases of danger to life.⁷⁶ But, the mainstream view is that physical contact is permissible when there it is no sensuous pleasure elicited.⁷⁷ However, because there is such a fine line between that which

72 קריינא דאגרתא (סימן קסב):

"דבר נתינת יד לאשה, אין ספק כי הוא איסור גמור של קרבה לערוה אסורה..."

ואין נפקא מנה בין נשואה לבתלי נשואה גם כן כיון שהבטלי נשואה גם כן ערוה מוחמת נדה, וגם בפנויה וטהורה אכתי איכא איסורא מונשמרתם מכל דבר רע שלא יהרהר וכו'."

73 ש"ך (יורה דעה סימן קנו סעיף קטן א):

"מכל מקום משמע דאף הרמב"ם לא קאמר אלא כשעושה חיבוק ונישוק דרך חיבת ביאה שהרי מצינו בש"ס בכמה דוכתי שהאמוראים היו מחבקים ומנשקים לבנותיהם ואחיותיהם וכן כתב הרב יצחק ליואן שם בהדיא וכן משמע להדיא ממה שכתב הרמב"ם ריש פרק כא מהלכות איסורי ביאה וזה לשונו כל הבא על העריות דרך אברים או שחבק ונשק דרך תאוה ונהנה בקירוב בשר הרי זה לוקה מן התורה וכו' וכן כתב הסמ"ג והכתר תורה שם אלמא דאיתו לוקה אלא בדרך תאוה וחיבת ביאה וזהו דלא כבית יוסף לקמן סוף סימן קצה גבי מישוש הדפק באשתו נדה חולה."

74 שו"ת משנה הלכות (חלק ו סימן רכג):

"הרבה גדולי הפוסקים חולקים אש"ך וסבירא ליה כהבית יוסף שפירש דאפילו נגיעה בלי חבה אסור וכן נראה דעת הבית שמואל אבן העזר סימן כ סעיף קטן ב ובבית יעקב (צוזמיר) סימן פ השיג על הש"ך ובספר נחפה בכסף סימן יט הראשון."

שו"ת בנין ציון (סימן עה):

"ואף על גב ששרי נרגא בהדור זה הבית שמואל סימן כ וחולק על הש"ך דאפילו אנו עושה דרך חבה יש איסור להרמב"ם מן התורה."

75 שו"ת בנין ציון (סימן עה):

"מכל מקום כבר השיגו עליו העצי ארזים והכרתי ופילתי והסדרי מיהרה והסכימו עם הש"ך דאם עוסק במלאכתו ליכא איסור נגיעת ערוה והכרתי ופילתי כתב שכן נוהגין שאשה שיש לה מכה בבטנה וכל מקום תורפה שרופאים רואים אותה."

76 עזר מקודש (אבן העזר סימן כ סעיף א):

"כתבתי במקום אחר שיכול להיות שאסור קריבה לאשת איש ולעריות גם שלא בדרך חבת תאוה. על כל פנים מדרבנן...הרי במקום סכנה למשש דפק אין צד חשש על ידי זה...ולפי זה היו מיושבים דברי הבית יוסף ז"ל היטב. שהשש לסברת הרמב"ם ז"ל לגבי דפק מה שאין כן להרמב"ן ז"ל שאין דררא דאורייתא בקרובה גם בכוונת תאוה גם שאולי גם הוא מודה שעל כל פנים מדרבנן אסור גם שלא בכוונת תאוה בזולת בתו ודמותה מכל מקום הרי בגלוי עריות דרבנן יעבור ולא יהרג ומותר בפקוח נפש ובעת צריך לדעת עיון בכל זה."

77 שו"ת אגרות משה (אבן העזר חלק ב סימן יד):

"על כל פנים לדינא בנשים אחרות אף באשת איש ונדרות ונכריות ליכא איסור שלא בדרך תאוה לכולי עלמא, ולכן לא שייך לחוש מללכת בסאבווי ובאסעס בשעת הליכה לעבודה שדחוקים ודחופים אנשים ונשים אף שלא יוכל ליהרר מגניעה ודחיפה בנשים, דהנגיעה בלא מתכוין מוחמת שאי אפשר לו ליהרר אין זה דרך תאוה וחבה...וכן ליכא איסור מהאי טעמא גם לישיב אצל אשה כשליכא מקום אחר דגם כן אין זה דרך תאוה וחבה."

is permissible and an act that is so strictly forbidden, even non-sensual physical contact should be avoided except when there is no choice.⁷⁸

In Western culture, shaking hands is a sign of greeting or of accepting a business agreement. A formal handshake is not usually an expression of affection. Consequently, there is room to argue that such handshakes should be permitted in halachah. This was indeed the perspective of traditional German Jews. In fact, Rav Shimshon Raphael Hirsch used to extend his hand in greeting to women.⁷⁹ Other *rabbanim* would only accept the hand of a woman who extended her hand in greeting as it would be very offensive to decline it.⁸⁰ This was also the position of Rav Shlomo Carlebach (1845–1919), the Rav of Lübeck, Germany, and a disciple of Rav Hirsch.⁸¹ Similarly, Rav Michael J. Funk (1905–1985), Rabbi of the Adath Yisrael Synagogue in London, permitted shaking hands with women in extenuating circumstances.⁸²

Rav Isser Yehuda Unterman (1886–1976), the late Chief Rabbi of Israel, was once asked why he was lenient in shaking the hand of a woman who greeted him. He replied, “I am not being lenient about touching [women]; I am stringent about respecting humanity.”⁸³

Similarly, Rav Chaim Berlin (1832–1912), wrote that if a non-Jewish woman extends her hand in greeting, a man should shake her hand as the Torah wants us to convey a demeanor of amicable respectability.⁸⁴

78 שו"ת בנין ציון (סימן עה):

“ואף שלפי עניות דעתי כל רופא ירא אלקים טוב עושה להרחיק מליד במקום שיש אחר שעל כל פנים מוכר הדבר ויבא לידי הרהור.”

79 כן הציע הרב דוד קאהן בשיעור לאירגון AJOP. וכמו כן בספר רעך כמוך מהרב אברהם וסרמן (עמוד 203).

80 וכן הורה הרב יצחק הוטנר לפי עדותו של הרב דוד קאהן.

81 הרב שלמה קרליבך – לדוד צבי, ספר היובל לרד"צ הופמן (עמוד 218):

“כי הושטת יד לאשה אינו אסור אלא משום הרהור, ורק אם נתכוון הנוגע להנאת איסור. ואף שגם אני בעצמי נוהרתי מקדמת דנא, לא היה לאל ידי לעמוד בדרך הפרושים, משום לא פלוג. כי אף שקצת נשים יודעות מאיסור זה ואינן מושיטות ידיהן לאיש בבואן ובצאתן, רובן לא ראו ולא שמעו שיש למנוע מזה ונותנות יד לפי תומן, ואין לך ביוש גדול יותר מזה לסרב להכות כף אל כף דרך כבוד כמנהג ארצנו וגדול כבוד הבריות שדוחה וכו’.”

82 כן העיד לי תלמידו, הרב יהודה לייב לון זצ"ל.

83 ספר רעך כמוך מהרב אברהם וסרמן (עמוד 203):

“...הרב אונטרמן...שלחך את יד לאשה שהושיטה ידה לשלום. אחר כך אמר לו שאינו מקל בנגיעה, אלא מחמיר בכבוד הבריות.”

84 נשמת חיים (יורה דעה סימן קמא):

“ולתת יד לאשה לשון הש"ס הוא ברכות דף סא ע"א המרצה מעות לאשה מידו לידה כדי להסתכל בה מבואר דאם אינו מכין

Rav Yaakov Yitzchak Ruderman said in the name of Rav Chaim Ozer Grodzinski that the *Rabbanei Ashkenaz* were *matir* formal handshaking. Likewise, this was the position of Rav Shimon Schwab.⁸⁵

The preceding lenient approach does not reflect the majority of rabbinical writing on the topic. In three responsa, Rav Moshe Feinstein wrote that the view that permits such handshakes should not be relied on since there is a concern that the handshake will be affectionate.⁸⁶ Rav Menashe Klein also adopts a stringent approach out of concern that although a handshake may be begin as a cold formality, it can evolve into an affectionate expression.⁸⁷ The Chazon Ish considered such physical contact to be one of the crimes for which a person should give up his life rather than transgress.⁸⁸

לשום דבר וכל שכן שאינו עושה כדי להסתכל בה כמו מעלתו שכל מעשיו לשם שמים אין איסור בזה לרצות מעות מידו לידה ודאי אם יוכל להזהר בזה מה טוב אבל אם אי אפשר לו להגזל מזה כגון אם הנכרית הקדימה להושיט את ידה ואין דעתו לשום הרהור ח"ו אין להחמיר בזה ודרכיה דרכי נועם..."

כן סיפר לי הרב חיים מינץ. 85

שו"ת אגרות משה (אורח חיים חלק א סימן ק"ג): 86

"ולהושיט יד לאשה כדרך הנותנים שלום בהפגשם, פשוט שאסור אף לפנויה שהרי הן נדות וכל שכן לאשת איש".

שו"ת אגרות משה (אבן העזר חלק א סימן נ):

"ובדבר שראית שיש מקילין אף מיראי ה' ליתן יד לאשה כשהיא מושיטה אולי סוברין דאין זה דרך חבה ותאוה אבל למעשה קשה לסמוך על זה".

שו"ת אגרות משה (אבן העזר חלק ד סימן לב):

"בדבר להושיט יד לאשה כדרך הנותנים שלום בהפגשם ודאי הוא פשוט שאסור כדכתבתי באורח חיים חלק א סימן ק"ג דהרי יש לו לחוש גם לדרך חבה והנאה, אבל כתבתי בחלק א דאבן העזר סוף סימן נ לאחד שראה שיש גם יראי ה' שמקילין שיש לדון לכף זכות דסומכין ליתן כשהיא מושיטה להם שלא יעשה להו דרך חבה ותאוה, וגם שם כתבתי דלמעשה קשה לסמוך על זה".

וספר לי הרב דוד קאהן שהמחלוקת בין המיקילים והמחמירים היו מחלוקת במציאות אם יש הנאה של חיבה בקבלת יד של אשה בכי האי גוונא.

שו"ת משנה הלכות (חלק ו סימן רכג): 87

"אמנם באמת כי אין ראוי לסמוך על זה כי ההיתר קלוש ודחוק וכמו שכתב הגאון הרב משה פיינשטיין אבן העזר סימן נ ורמז עליו כבוד מעלתו חדא כי הרבה גדולי הפוסקים חולקים אש"ך וסבירא ליה כהבית יוסף שפירש דאפילו נגיעה בלי חבה אסור וכן נראה דעת הבית שמואל אבן העזר סימן כ סעיף קטן ב ובבית יעקב (צוזמיר) סימן פ השיג על הש"ך ובספר נחפה בכסף (סימן יט הראשון) ואפשר דבכי האי גוונא גם הש"ך מודה דהש"ך לא כתב אלא כעין רופאים שעל כל פנים במלאכתו מרוד אבל בנתינת יד לשלום הגם שלא הזה דרך חבה ממש מכל מקום נתינת שלום בנגיעה הוא כעין חבה שנהנה מזה ולפעמים אף שבתחלה עושה שלא כדרך חיבה מכל מקום היצר הרע מתגבר בו ונעשה סופו דרך חבה ואפשר דאסור מן התורה ועל כל פנים ספיקא דאורייתא הוא ושאינו ערויות דנפשו של אדם חומדתו ומי זה שיאמר זכיתי לבי ויאמר דמי עלי ככשורא ועל זה אומר יד ליד לא ינקה והשומע ישמע ותבא עליו ברכת טוב".

קריינא דאגרתא (סימן קסב): 88

"דבר נתינת יד לאשה, אין ספק כי הוא איסור גמור של קרבה לערוה אסורה... ואומרים בשם החזון איש שאמר שזהו בדין ייהרג ואל יעבור ככל אביריהו דערויות..."

Interestingly, some of the earliest works that considered the halachic ramifications of this Western practice were not written by those who were living in Western countries. The nineteenth-century respective Turkish and Iraqi authors of the *S'dei Chemed*⁸⁹ and the *Ben Ish Chai*,⁹⁰ both wrote very critically of the European practice of shaking hands between men and women.

Seemingly, the very first reference that we have to the problem with men and women shaking hands can be found in the thirteenth-century classic, the *Sefer Chasidim*. In this work, it says that in order to prevent licentiousness, a Jewish man may not shake the hand of a non-Jewish woman even if she is wearing gloves.⁹¹ Interestingly, in his commentary on the *Sefer Chasidim*, Rav Reuven Margulies comments that it is only with non-Jewish women that the wearing of gloves does not serve as the necessary separation. However, if there were a need to shake the hand of a Jewish woman, wearing gloves would justify it.⁹² Other Acharonim challenge this distinction and contend that even with Jewish women, there are no allowances made if gloves are worn.⁹³

89 שדי חמד (חלק ג מערכת קוף כלל ז):

"ואם על נישוק יד יש קפידא קל וחומר בתקיעת כף אל כף ולזה לא יועיל אם יעטוף ידיו בבתי ידיים וכבר ידוע דרשת רז"ל על פסוק יד ליד לא ינקו מדינה של גיהנם ואם אמרו במרצה מעות קל וחומר בתוקע כף אל כף אש הוא עד אבדון רחמנא ליעלן".

90 עוד יוסף חי (פרשת משפטים סימן כב):

"ובספרי הקטן מקבציאל כתבתי כמנהג אנשי אירופא כשיבוא אורח לבית חבריו ואהובו יאחזו האורח בכף בעל הבית או האשה בעלת הבית וכן להיפך ויאחזו בכפם זה בזה אחיזה חזקה וזה הוא אות חיבת השלום דודאי ירא שמים צריך ליהדר לבלתי יעשה זאת כיון דהוא אחיזה ונגיעת יד ביד כדרך חיבה דלכך תהיה אחיזתם בכפם בחזק להורות בזה חיבה יתירה".

91 ספר חסידים (סימן תתר"ץ):

"לא יתקע יהודי בכף הנכרית ולא הנכרית בכף איש יהודי אף על פי שהיד מעוטפת בבגד סייג לגלוי עריות".

92 מקור החסד (ספר חסידים סימן תתר"ץ אות א):

"ויהודי ליהודית נראה דשרי בכי האי גונא כשהיד מעוטפת בבגד עיין תוספות מנחות סא ד"ה כהן מניח ידו תחת יד בעלים בשם הירושלמי והיתר זה אינו אלא לצורך כמו שכתוב במנחות שם".

93 עוד יוסף חי (פרשת משפטים סימן כב):

"והנה בספר חסידים סימן תתרי איתא וכו' עכ"ל. ובודאי החסיד מדבר על השלום העושים באחיזת כפים שדיברנו בו שהיה נוהג בזמנו בערי אירופא והא דנקיט יהודי בכף נכרית ונכרי בכף יהודית לרבנותא דלא תימא כיון דזה הוא מנהג ונימוס הנכרים באותם המקומות אם יהיה היהודי נמנע מלעשות כמנהגם יתלוצצו בו ולכן מתירין לו לעשות כמנהג הזה כאשר יתירו ללבוש מנועל ביום הצום כשהוא מהלך ברחובות הגויים כדי שלא ילעיגו הנכרים ויתלוצצו לכן בא החסיד להזהיר בזה גם ביהודי עם הנכרית אבל יהודי עם יהודית פשיטא דאסור".

ספר לבושה של תורה מהרב פסח אליהו פאלק (חלק ב עמוד תתצא):

"ולעניות דעתי תמוה לומר כדבריו דמה שמומלץ שלא לעשות בין יהודי ונכרי דהוי לכל היותר חיוב לאו לא יהא מומלץ שלא לעשות בין יהודי ויהודית אשת איש או נדה שאינה אשתו דאם יבא עליה חייב כרת ובאמת קירב בדבריו שני דברים שיש לחלק ביניהם מכמה פנים".

It should also be noted that those *poskim* who forbid inter-gender handshakes do not allow for leniencies when a handshake is needed for livelihood reasons.⁹⁴

When someone puts out a hand in greeting, it is very humiliating for the handshake to be declined. If such a greeting is anticipated in advance it would be wise to inform the unknowing acquaintance that observant Jews abstain from shaking hands with the other gender. This can be done over the phone, by email, or through a mutual acquaintance. But, often it is impractical to convey such a disclaimer. Is the proper approach to offend the unknowing party or to shake his/her hand?

The Steipler Gaon was of the opinion that even if the only recourse is to embarrass the person extending his/her hand, there is no justification for a man and woman to shake hands.⁹⁵

Rav Binyamin Zilber notes that the *Rambam* writes that the Torah-level prohibition of touching is when it is done in an affectionate manner. This means that a handshake is forbidden even if it is not generating any sensual pleasure at all since this is a type of physical contact that does elicit such feelings.⁹⁶

Other *poskim* did not rule this way. Rav Chaim Pinchas Scheinberg ruled that under extenuating circumstances, a man may accept an outstretched hand of a woman if he is careful that there shall be no

94 שו"ת רבבות אפרים (חלק ח סימן תקצו אות ח):

"ולתת יד לאשה לצורך פרנסה אסור".

95 קריינא דאגרתא (חלק א סימן קסב):

"ומה שכתבת דכי אשה מגישה קודם איכא בזה משום מלבין ברבים אם לא יתן, חס ושלום לומר כן דאפילו תתבייש ברבים אין בזה שום צד היתר במה שהאחד יתבייש מחמת מניעת עבירה. במקרה שיהיה נמצא מצב בלתי נעים על ידי מניעת יד יכול לומר לאשה שמסתמא אינה יודעת שיש בזה איסור אבל אסור הוא על פי תורה הקדושה".

קריינא דאגרתא (חלק א סימן קסד):

"על דבר נתינת יד לאשה לא נמצא שום היתר כלל [זולת לאמון] ואין לחוש כלל וכלל לביוון של אותה פרוצה הנוהגת בהפקרות".

96 שו"ת אז נדברו (חלק ב סימן עג):

"ורציתי רק להוסיף איזה שורות מה שאינו מפורש שם היטב הנה מקובל שיש לדייק בלשון הר"מ כמו בגמרא מדכתב הר"מ 'דרך תאוה וחיבת ביאה' ולא כתב מפורש לשם תאוה וכו' הרי הוי כמפורש דאפילו לא לשם תאוה נמי בכלל הלאו אלא יש תנאי שצריך להיות דרך תאוה כיון שכתוב לא תקרבו וכו' קירוב המביא לגילוי ערוה אבל אם עושה על פי דרכי הרפואה בזה מחדש הש"ך שאינו עובר בלא תקרבו כיון שאין דרך תאוה ואם האיסור רק במתכוון ממש לא חידש הש"ך כלום דפשיטא דרופא אינו מתכוון להנאה דכמתכוון להנאה גם ברופא יש לאו".

element of affection involved.⁹⁷ Similarly, Rav Yaakov Kamenetsky very cautiously suggested that a man might be able to be lenient to shake an outstretched hand if failure to do so will cause a social disgrace.⁹⁸

Rav Moshe Sternbuch proposed that perhaps the Chazon Ish was so strict over the issue of handshaking because he was referring to a warm and affectionate handshake as opposed to a cold formality.⁹⁹ Rav Sternbuch wrote that in the event that failure to accept a handshake would generate an interpersonal crisis, one should seek rabbinical guidance.¹⁰⁰

Some people recommend giving a limp handshake that would not be considered a warm expression.¹⁰¹ Rav Yitzchak Hutner's guidance was to accept a woman's outstretched hand "like a hot potato" in order to avoid embarrassing her.¹⁰²

Even though Rav Moshe Feinstein published three responsa that would forbid handshakes in all cases, orally he instructed people differently. Many *rabbanim* have reported that Rav Feinstein instructed people that under extenuating circumstances, they could be lenient.¹⁰³

97 ספר הליכות ישראל – ההנהגות של הרב ישראל זאב גוסטמאן (חלק א עמוד 282):

"והנה שאלתי את הגאון הרב חיים פנחס שיינברג בזה והשיב דבמקום חלבנת פנים יש להקל אבל יעשה באופן שאינו דרך חיבה ויש שנופחים אפיהם בשעה שהיא מושיטה את ידה ועל ידי זה היא נמנעת וחוזרת בה מחמת מיאוס עד כאן תוכן דבריו."

98 אמת ליעקב להרב יעקב קמניצקי (אבן העזר סימן כא בהג"ה אות ד עמוד תה):

"בענין להחזיר נתינת יד לגשים כשהן מושיטות יד לשלום שלא בדרך חיבה זו שאלה חמורה מאד וקשה להקל בזה אבל במצב שאפשר שתבוא לידי בזיון אולי יש להתיישב להקל בזה וצריך עיון."

99 שו"ת תשובות והנהגות (חלק ד סימן ש):

"אמנם בשעתו שמעתי שהחזון איש אסר גם נתינת יד ואמר על זה יהרג ואל יעבור, ואולי מיירי בנתינת יד בחמימות כאמא דרך חיבה, ולכן החמיר מאד."

100 שו"ת תשובות והנהגות (חלק ד סימן ש):

"אבל בנתינת יד בלי חיבה, ובלעדיה עלול להחריב שלום בית עליו לשאול מורה הוראה."

101 שו"ת תשובות והנהגות (חלק ד סימן ש):

"ויש שהקילו במקום בושה לתת חצי מהיד, והיינו דרך שינוי שאין זה דרך חיבה במקום שקשה להשתמט."

102 כן הציע הרב דוד קאהן בשיעור לאירגון AJOP.

103 שו"ת תשובות והנהגות (חלק ד סימן ש):

"נדרשתי מבחור ירא שמים, שנודע לו רק עכשיו שאמו מתה בילדותו, ואביו התחתן עם אשה שניה שגידלה אותו כבן ממש, ועכשיו כשנודע להבחור מנאן לנשק ולתת יד לאמו החורגת, ואביו כועס עליו מאד ואומר שזה לא הכרת הטוב לנודע כן באשה שגדלתו במסירות, עד שרוצה לגרש את הבן מהבית. וכעין שאלה זו הבאתי ב"מועדים וזמנים" (חלק ד סימן שטז בהג"ה) ששאלתי למרן החזון איש והשיב שאין להתיר אפילו נתינת יד מפני שדרך חיבה היא ויהרג ואל יעבור. וסיפר לי השואל שאחר כך הלך לשאול גם את הגאון הרב משה פיינשטיין, והשיב שאם מדקדק לעשות בצורה ובאופן שניכר שאין זה דרך חיבה מותר, ואין בזה משום אבזרייהו, והביא לזה דברי הרמב"ם בהלכותיו שעיקר האיסור הוא דרך תאוה דוקא, ולדבריו התיר באופן שהבאתי."

F. CO-ED EVENTS

Kiruv often seems to demand mixed-gender events. Many outreach professionals report that their recruitment for events or Israel trips would be significantly compromised if they were separate. Can one go even further and run mixed events that are of a purely social nature? Does it make a difference that male and female students are socializing anyhow, and we are providing a more “kosher” environment which will also hopefully be the start of their return to Torah and mitzvos?

There are certainly situations where it is reasonable for us to expect our participants to adhere to a certain standard. Thus, Rav Dovid Cohen has stated that an engaged couple that insists on staying together in the same room should be turned away. In his words: “Do not allow them to make stipulations with you.”¹⁰⁴

There are outreach organizations in France, Israel, and elsewhere that have been very successful in running gender-separate programs. While each location has its unique challenges and culture, it is important to note that there is no blanket sanction for holding mixed events. The lenient rulings that were given were in fact very situation-specific. For example, there is a difference as to whether the event is taking place in Boro Park or Houston; whether it is a one-time lecture or a sleep-over seminar, and what other options are available. It is important not to assume that a mixed event is always essential. In Israel, for example, secular students often accept that a religious event (a Torah lecture) will have separate seating or that seminars will be for either girls or boys. This neither keeps them away nor upsets them when they come. I have seen successful all-boys and all-girls social nights in Strasbourg, but seen it fail in Paris. Single-gender level-one Israel trips will not attract most participants who would come on mixed trips.

Secondly, we need to assess what kind of male-female relationships will be encouraged by the mixed situation. A mixed Israel trip leads to extensive male-female contact, and for sure leads to some amount of sexual misconduct if the same hotels are used for boys and girls. I have

seen a two-night seminar in a holiday resort where the girls and boys slept in separate buildings while alert chaperones ensured that there were no improprieties.

An early source for separating the genders can be found in a Mishnah in *Sukkah*:

*He who has not seen the celebration of the water-libations [in the Beis Hamikdash] has not seen joy in his life. On motzaei Yom Tov, they descended to the ezras nashim and established there a great enactment.*¹⁰⁵

The Gemara explains:

"At the conclusion of the first festival day, etc..." What was the "great enactment"? Rabi Elazar explained, "It is like that which we have learnt, 'Originally, [the area where the festivities were being held] was flat [and both men and women were on the same level], but [later] was surrounded with a balcony and it was enacted that the women should sit above and the men below.'

"Our Rabbis have taught, 'Originally, the women were on the inside while the men were on the outside, but this led to levity. Therefore, the Sages instituted that the women should be on the outside and the men on the inside. Still, this led to levity. So, it was instituted that the women should be above [by adding a level to the Beis Hamikdash] and the men below.'

"But how could they do so? Is it not written [that Dovid commanded Shlomo to build the Beis Hamikdash exactly as] 'all of this has been put into writing by the Hand of Hashem Who has enlightened me.' Rav answered that they found a verse [that implied that men and women should be separated by a

105 סוכה (דף נא ע"א):

"מי שלא ראה שמחת בית השואבה לא ראה שמחה מימיו במוצאי יום טוב הראשון של חג ירדו לעזרת נשים ומתקנין שם תיקון גדול".

mechitzah] and expounded upon it, 'And the land shall mourn every family apart, the family of the House of David apart and their wives apart.' And is it not a קל וחומר? If, in the future, when they will be engaged in mourning and the evil inclination will have no power over them, the Torah nevertheless says that men and women should be separate, how much more so now when they are engaged in rejoicing and the evil inclination prevails over them."¹⁰⁶

This Gemara is the source of the requirement of a *mechitzah* during prayer. However, it is clear from the Gemara that this is not a law that is to be uniquely associated with prayer. Neither the origin of the law (during the future mourning), nor its application were situations of praying. Nor is there any indication in the Gemara that this was a law specific to the sanctity of the place—the Beis Hamikdash. Nevertheless, Rav Moshe Feinstein opines that during prayers the requirement of a *mechitzah* is mandated by the Torah, whereas at other times it may be only be required by rabbinic injunction.¹⁰⁷

106 סוכה (דף נא ע"ב):

"מאי תיקון גדול אמר רבי אלעזר כאותה ששינוי חלקה היתה בראשונה והקיפיה גזוטרטא והתקינו שיהיו נשים יושבות מלמעלה ואנשים מלמטה.

תנו רבנן בראשונה היו נשים מבפנים [בעזרת נשים] ואנשים מבחוץ והיו באים לידי קלות ראש התקינו שיהיו נשים יושבות מבחוץ [ברחבה של הר הבית ובחיל] ואנשים מבפנים ועדיין היו באין לידי קלות ראש התקינו שיהיו נשים יושבות מלמעלה ואנשים מלמטה היכי עבד הכי [שהוסיפו ושינו כלום על בנין שלמה].

והכתוב [גבי דוד המלך, כשצוה את שלמה על מדת הבית ובניינו] הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל [כל מלאכת התבנית שהודיעו הקדוש ברוך הוא על ידי גדי החוזה ונתן הנביא] אמר רב קרא אשכחו [שצריך להבדיל אנשים מנשים, ולעשות גדר בישראל שלא יבאו לידי קלקול] ודרוש (דף נב ע"א) [בנבואת זכריה, ומתנבא לעתיד שיספרו על משיח בן יוסף שנהרג במלחמת גוג ומגוג, וכתוב משפחת בית דוד לבד ונשיהם לבד שאפילו בשעת הצער צריך להבדיל אנשים מנשים] וספדה הארץ משפחות משפחות לבד משפחת בית דוד לבד ונשיהם לבד אמרו והלא דברים קל וחומר ומה לעתיד לבא שעוסקין בהספד [באותה שעה, והמצטער אינו מוקל ראשו מזה, ועוד, שאין יצר הרע שולט, כדקאמר קרא והסירותי את לב האבן, ולקמן אמר שהקדוש ברוך הוא שוחטו וכו', אמרה תורה וכו':] ואין יצר הרע שולט בהם אמרה תורה אנשים לבד ונשים לבד עכשיו שעוסקין בשמחה [וקרובה לקלות ראש, ועוד, שהיצר הרע שולט עכשיו לא כל שכן] ויצר הרע שולט בהם על אחת כמה וכמה".

שו"ת אגרות משה (אורח חיים חלק א סימן לט):

"והנה יש מקום לומר שרק במקדש היה אסור מדאורייתא משום דין יראה דומקדשי תיראו שאם הוא בקלות ראש אינו ביראה אם כן בבית הכנסת הוא רק מדרבנן שאסרו גם בהם קלות ראש ולא מהני גם תנאי עיין במגילה דף כח ובשולחן ערוך אורח חיים סימן קנא סעיף יא וכל שכן לקלות ראש של איסור שאין מועיל בה תנאי. אבל בשעת התפלה וכשמוזכרין שם שמות דברי תורה וקדושה מסתבר שהוא דאורייתא שהלא הקדושה שתיקנו בבית הכנסת כתב הר"ן במגילה דף כו שהוא משום שעיקרו עשוי לומר בו דבר שבקדושה עיין שם ואם דברי הקדושה עצמן אין בהם דיני הקדושה לא היה שייך לתקן קדושה על בית הכנסת בשבילם, ולכן משמע שבעת התפלה הרי הוא בדיני קדושה מדאורייתא ויהיה אסור לנהוג בו קלות ראש בתפלה מדאורייתא".

The *Rambam* states that the *mechitzah* of the Beis Hamikdash was to prevent men from gazing at the women thereby causing these men to have illicit thoughts.¹⁰⁸ However, in his *Mishneh Torah* (which is more legally authoritative), the *Rambam* writes that the reason for the *mechitzah* was to prevent intermingling of the genders.¹⁰⁹ This position is supported by numerous Acharonim.¹¹⁰ However, there is also much support for the first position, that the role of the *mechitzah* is to prevent men from gazing at women.¹¹¹

The *mechitzah* in a shul does not merely separate between men and women. It also separates a synagogue, where halachah is followed, from a place where it is disregarded. Consequently, the erection of the *mechitzah* is a critical structure in any Orthodox synagogue. On the other hand, if a *mechitzah* is too tall or overbearing, some women may feel displaced or disadvantaged. The minimum height of the *mechitzah* is the subject of dispute.

According to the position that the role of the *mechitzah* is to obstruct the men's view of the women, it must be totally opaque and high enough to block their line of vision. However, Rav Moshe Feinstein explained that a *mechitzah* was not to block the view but to prevent lightheaded interactions between the genders. Hence, the minimum height for a *mechitzah* is 60 inches although a 66-inch barrier is more ideal.¹¹²

108 רמב"ם (פירוש המשניות מסכת סוכה פרק ה משנה ב):

"במוצאי יום טוב הראשון של חג ירדו לעזרת נשים וכו'—תיקון גדול, רוצה לומר גדול התועלת והוא כי העם היו מתקנים מקום לאנשים ומקום לנשים, ומקום הנשים למעלה ממקום האנשים, כדי שלא יסתכלו האנשים בנשים וכשאציר העזרה בכללה במקומה יתבאר לך עזרת הנשים וזולתה מן המקומות".

109 רמב"ם (הלכות לולב פרק ח הלכה יב):

"וכיצד היו עושין ערב יום טוב הראשון היו מתקנין במקדש מקום לנשים מלמעלה ולאנשים מלמטה כדי שלא יתערבו אלו עם אלו".

והניף ידו שנית במשנה תורה (הלכות בית הבחירה פרק ה הלכה ט):

"עזרת הנשים היתה מוקפת גזוזטרא כדי שיהיו הנשים רואות מלמעלה והאנשים מלמטן כדי שלא יהיו מעורבבין".

וכן בפירוש במשנה (מדות פרק ב משנה ה):

"עזרת הנשים...והקיפוה כצוצרה, שהנשים רואות מלמעלה, והאנשים מלמטן, כדי שלא יהו מערבין".

110 וכן פירש התוספות יום טוב (סוכה דף ה ע"ב) שם. וכן פירש גם כן בשו"ת מהר"ם שיק (אורח חיים סימן עז), ושו"ת אגרות משה (אורח חיים חלק א סימן לט), ושרידי אש (חלק ב סימן יד).

111 שו"ת זכרון יהודה (חלק א סימן סב), שו"ת משיב דברים (חלק א סימן מד), שו"ת ציץ אליעזר (חלק כ סימן ז), שו"ת שבט הלוי (חלק א סימן כט), שו"ת באר משה (חלק ד סימן קמו), ודברי יואל (חלק א אורח חיים סימן י).

112 שו"ת אגרות משה (אורח חיים חלק ד סימן לא):

"עוד בשיעור מחיצה בעזרת נשים...וגם לתרין מזה שהקשה עלי מאין בא לי החשבון דסך י"ח טפחים, הגה כתבתי שם שכן

The need to separate the genders was applied not only to prayer, where the synagogue might be said to be similar to the Beis Hamikdash, but also to situations where levity might take place, such as weddings.¹¹³ Several early Acharonim write that this does not mean just physical separation, but also the ability of the genders to see each other.¹¹⁴ The *Levush*, however, writes that in his time, people were not careful about this requirement, possibly because men were so used to women intermingling with them that this did not cause forbidden thoughts. He contends that the women were “like white geese” in the eyes of the men.¹¹⁵ This reference is to a statement of Rav Gidal, quoted in Gemara *Berachos*, who used to sit at the entrance of the mikvah in order to instruct women how to immerse themselves. Rav Gidal stated about himself that he did not have illicit thoughts because the women were “like white geese” in his eyes.¹¹⁶

Rav Moshe Feinstein is inclined to allow for general gatherings of men and women together without a *mechitzah*. (Clearly this does

הא מפורש בתוספות שבת דף צב ע"א ד"ה אישתכח וכן הוא גם ברש"י שם ד"ה אשתכח... והנה שיעור ג' אמות בגובה לפי שהושבין לענין מקוה הוא ע"ב אינטשעס ונמצא שאף כשיקילו כרשב"ם הוא יותר מס"ו אינטשעס, אבל יש שיעור פחות מזה שהוא ערך כ"ב אינטשעס דה"ח טפחים הם ס"ו אינטשעס, ובדין זה אפשר שיש לילך להקל, לכן כתבתי שבשעת הדחק יש להקל על ששים אינטשעס, וכנראה שלא ראה כבוד תורתו הרמה מה שכתבתי שם".

113 אוצר הגאונים (סוכה דף נב ע"א):

"אסורין הן בסעודה בזמן שהן מעורבבין אלו ואלו האנשים ונשים".

ספר חסידים (סימן שצג):

"...אם... נשים יושבות בין האנשים שהרהורים שם לא יתכן לברך שהשמחה במעונן".

114 שו"ת הב"ח החדשות (סימן נה):

"המנהג נתפשט על פי ספר החסידים שכתב כל מקום שאנשים ונשים רואים זה את זה כגון בסעודת נישואין אין לברך שהשמחה במעונן לפי שאין שמחה לפני הקב"ה כשיש הרהורי עבירה".

[והב"ח לא הביא את הספר חסידים בחיבורו על הטור כמו שהעיר בשו"ת יוסף אומן ריש סימן מז.].

והבית שמואל (אבן העזר סימן סב סעיף קטן יא) פסק כמוהו.

וכן משמע מהם של שלמה (מסכת כתובות פרק א סימן יח) ששיבא את מנהג המקום שלו להפריד בסעודת נישואין בין אנשים ונשים בחדרים שונים.

115 לבוש החור (מנהגים בסוף הספר – סימן לו):

"אמרו בספר חסידים כל מקום שאנשים ונשים רואים זה את זה כגון בסעודת נישואין אין לברך שהשמחה במעונן לפי שאין שמחה לפני הקב"ה כשיש בו הרהורי עבירה ע"כ. ואין נזהרין עכשיו בזה ואפשר מושם דעכשיו מורגלות הנשים הרבה בין האנשים ואין כאן הרהורי עבירה כל כך דדמיין עלן כקאקי חיוורא מתוך רוב הרגלן בינינו".

116 ברכות (דף כ ע"א):

"רב גידל הוה רגיל דהוה קא אויל ויתבי אשערי דטבילה אמר לחו הכי טבילו והכי טבילו אמרי ליה רבנן לא קא מסתפי מר מייצר הרע אמר להו דמיין באפאי כי קאקי חיוור".

not refer to dancing at a wedding.) Part of his reasoning includes the fact that the *korban Pesach* was eaten by men and women together, without a *mechitzah*.¹¹⁷ Furthermore, there is no need to separate men from women where we are not talking about a public gathering.¹¹⁸ Rav Ovadia Yosef allows wedding meals to be held with separate seating without a *mechitzah*.¹¹⁹

The Debreczyner Rav, Rav Moshe Stern, writes that separate tables without a *mechitzah* was sufficient in Europe, where all the women were dressed modestly. However, in a world where even Orthodox women dress somewhat provocatively, a *mechitzah* is obligatory.¹²⁰ Rav Moshe Sternbuch rules similarly.¹²¹

117 שו"ת אגרות משה (אורח חיים חלק א סימן מא):

"ובמקום קבוצין לדברי הרשות ואף בחתונות מסופקני אם יש האיסור זה באופן שליכא חשש יחוד ויותר נוטה שליכא לאיסור זה דהא אשכחן באכילת הפסח שהיו אוכלין האנשים והנשים בבית אחד, והיו שם כמה משפחות שאין להן כל פסח ופסח שלא נמנו עליו יותר מעשרה כדאיתא בפסחים דף סד, ובמדרש רבה איכה איתא תני רבי חייא אפילו מ' ואפילו נ', בר קפרא אמר אפילו ק', דלרבי שמעון אין הפסח נאכל בשתי חבורות ואם יעשו מחיצה ביניהם הרי יחשבו כשתי חבורות כדאיתא בפסחים דף פ".

אבל בשו"ת אגרות משה (אורח חיים חלק א סימן לט) כתב דברים קצת סותרים למה שכתב בסימן מא:

"אבל מוכרחין קצת לומר שדין זה הוא מדאורייתא בכל מקום קבוצין שהרי ההספד שלעתידי שלמדין משם לא מצאנו בו שיהיה במקדש ואם שם לא נאסר מדאורייתא אלא לצניעות בעלמא איך שייך למילף מזה איסור דאורייתא למקדש אלא משמע שהוא איסור בכל מקום שצריכין להקבץ בו אנשים ונשים שאסורין להיות בלא הבדלת מחיצה ביניהם כדי שלא יבואו לידי קלות ראש. אך אולי אף שבהספד יהיה לצניעות בעלמא הוא על כל פנים ראייה שיש בזה ענין קלות ראש שלכן יש לאסור במקדש מדאורייתא משום מצות יראה ויהיה בבית הכנסת מדרבנן ובשעת התפלה דאורייתא אבל יותר מסתבר שהוא מדאורייתא בכל מקום קבוצין".

118 שו"ת אגרות משה (אורח חיים חלק א סימן לט):

"לשנאתו שנאמר יראת ה' שנאת רע. ובלא צורך קבוצין אף במקדש מותר שהרי חנה התפללה סמוך לעלי הכהן וכהא דדחקה ונכנסה בקידושין דף נב ותוספות שם מותרות נשים ליכנס בעזרה גם בלא דוחק עיין שם אף שנמצאים שם הרבה אנשים אבל במקום שצריכין להתקבץ כהא דשמחת בית השואבה וכהא דיתקבצו להספיד לעתיד הרי הוא דין מדאורייתא שצריך מחיצה להבדיל ביניהם".

119 שו"ת יביע אומר (חלק ג אבן העזר סימן י אות ט):

"ומלבד כל הנוכח לעיל נראה שצריכים להזהר לבל ישובו אנשים ונשים בערבוביא, אלא ייחדו מקום לגברים לבד, ולנשים לבד... אם כן בודאי שבעריכת החופה שמתקבצים קהל גדול קרובים ורחוקים אין להסב אנשים ונשים ביחד, אלא כל אחד לחוד... ומכל מקום לכתחלה ודאי שיש להקפיד כמה שאפשר".

120 שו"ת באר משה (חלק ד סימן רלו):

"כי כך היה מנהגם באירופא אצל הרבנים המובהקים וצדיקים מפורסמים [לעשות חתונות כשהנשים יושבות בשולחנות שלהם והאנשים בשולחנות שלהם והכל בלי מחיצה]. והאמת כן הוא, ובעצמי ראיתי שכן היו נוהגין. אולם שנתנו מאז עד עתה מעשה בראשית. אז דרך הנשים היה... [ש]אפילו הפרוצות לרוב לבשו בגד יותר ארוך ממה שנשי חסידים לובשות עתה בומנו... בודאי בכי האי גוונא אסור ואסור לישב ביחד בחדר אחד על ידי פירוד השולחנות שאינו מועיל כלום, ועל כן צריך להעמיד מחיצות ביניהם להפרידם פירוד גמור".

121 שו"ת תשובות והנהגות (חלק ב אבן העזר סימן תרנא):

"וכאן [ביוהנסבורג] רובא דרובא דחתונות מעורבים ממש, ויושבים בשלחן אחד אנשים ונשים, ובעונותינו הרבים רבנים

G. MIXED CLASSES

It is clear from the above that the local circumstances in which interactions between males and females take place play an important role in determining the halachic conclusions. The location, the degree of sensitivity of the participants (are they used to mixed events or not), and the nature of the event (is it one of levity or not) are all-important variables. Thus, the *K'sav Sofer* writes that we are not strict to maintain strict separation of the genders at a wedding ceremony because it is a controlled, serious situation, and not one of levity.¹²²

In a responsum, Rav Moshe Feinstein writes about an Orthodox organization which has meetings attended by both males and females. Rav Feinstein expresses surprise that in America the standard is to have co-ed meetings. However, given that reality, there is no reason why, he states, after discussing their business, someone cannot relay a Torah thought to the entire mixed group, as is their practice.¹²³

משתתפים בחתונות, ומוי שנמנע מלהשתתף מסתכלים עליו כקנאי ותמהוני, ולדעתי המשתתפים עוברים בזה איסורים חמורים מאד ומחללים שם שמים ברבים.

ואין בדינו להעמיד הדת על תילה, וב"ה כפי יכלתנו נמצאים יראים המשתדלים שיהיו החתונות כדן בהפרדה גמורה של אנשים ונשים כל אחד בחדר נפרד, או בחדר אחד משתדלים על כל פנים למקום מיוחד לגברים לבד, לקיים דברי חז"ל בסוטה מ"ח ע"א 'לבטולי האי מקמי האי' ופירש רש"י 'אם אין שומעין לנו לבטל את שניהם נקדים לבטל את זה שהוא כאש בנעורת', וכן כאן אם אי אפשר לנו לבטל בחדר אחד נבטל על כל פנים כשמעורבים ממש דהוה כאש בנעורת להבעיר היצר רחמנא ליצול, ובעונותינו הרבים ישנם רבנים אפילו בשמחות שלהם עושים כן רחמנא ליצול, הם בכלל חוטאים ומחטיאים את הרבים, ומוי שעושה כן או אפילו משתתף בשמחה כזו, הם בכלל חוטאים ומחטיאים את הרבים, שהרי אסור להשתתף בשמחות כאלו, ופירסמותי כן ברבים [ובחנם תלו בוקי סריקי באיזה רבנים באמריקא שהקילו בזה, והשתתפו בחתונות מעורבות שהלכה ברורה היא שיש בכך איסור גמור, וראוי גם לחשוש לעוון חילול השם שאין חמור כמוהו]."

שו"ת כתב סופר (אבן העזר סוף סימן נ"ז):

"ומה שכתוב מעלת כבודו [הרב השואל] למצוא פתח חרטה על מנהג ישן להעמיד החופה לפני חצר בית הכנסת, שבאים בערבוביא יחד אנשים ונשים...אומר אני לא יבקש ולא יבדוק במוזמים במקום גדולי עולם, ופוק חזי מאי עמא דבר, ולא פקפק אדם על זה. ולא דמי לנידון הב"ח שהם בערבוביא ואין משגיח צופה ומביט והוא אחרי אכלו ושתו ומתוך שמחה וחדוה יש תגבורת יצר הרע. וכל זה לא שייך בשעת עשיית החופה".

שו"ת אגרות משה (יורה דעה חלק ב סימן קט):

"הנה בדבר המיטינג של הסאסיטע שבאין לשם אנשים ונשים לשוחח ולהווכח ולהחליט בעניני חול של הסאסיטע, ותיקנו שבכל מיטינג ילמוד אחד מהחבורה איזה דבר תורה בפסקי דינים משולחן ערוך או בדברי מוסר ויראה, הוא תקנה טובה וישר כחכם. ובדבר הנשים אם יכולות להיות שם גם בשעת הלמוד כמו שהן נמצאות שם בשעת השיחות ודיונים בעניני חול, או שצריכות לצאת לחדר אחר, הנה דברי תורה ומוסר לא גרעי מעניני חול וכיון שאין אתם מחמירים עליהן שלא לבא להמיטינגן כמו כל הסאסיטע שבמדינה זו שגם הנשים מושתתפות בכל הדברים, אף שאין ידוע הטעם שמקילין במדינה זו בפשיטות אבל כיון שמקילין אין שום טעם שציאו בשעת הלמוד כי גם נשים צריכות לידע דיני התורה וטוב להן שישמעו דברי תורה דינים ומוסר כדאמרו חז"ל בהא דמצות הקהל ריש חגיגה נשים באות לשמוע. וכן טוב שישמעו בכל מקום דברי תורה. אבל אם יגיע זמן תפלת מנחה או מעריב וירצו להתפלל שם יצטרכו הנשים לצאת לחדר אחר ולא בחדר שמתפללין שם האנשים".

When it came to Orthodox schooling, Rav Feinstein made it clear that ideally, boys and girls should be separated at an early age, but not at the expense of closing down the school or of having to send the girls to a public school.¹²⁴ Rav Feinstein writes that it is appropriate to separate the genders from the earliest age. Even though they have no attraction to the opposite gender at that stage, they should not get used to being together and hence there is a mitzvah of inculcating the proper values at a very early age.¹²⁵

124 שו"ת אגרות משה (יורה דעה חלק ד סימן כח):

"דעתי לדינא שצריך להפריד בעצם אף קטני קטנים כשאפשר, כדעושין בן בניו יורק. ואף בערים אחרות שקשה לחלק, לא התרנו (אגרות משה יורה דעה חלק א סימן קלו, יורה דעה חלק ב סימן קד, ויורה דעה חלק ג סימן עג וסימן עח) אלא עד עשר שנים. אבל בסקרענטאן שמספר התלמידים קטן ביותר, שכמעט אי אפשר ללמוד בפחות, ולצרף התלמידים ביחד שתי כתות ה' ו' זו' ח' כמובן הוא דבר לא טוב ורוב ההורים ואולי כולם לא ירצו בזה—ואף שעתה אומרים הורים אחדים שיוסכימו לזה הוא רק אמירה בעלמא דכשיעבור מקצת זמן לא ירצה בזה—לכן נמצא שאי אפשר להפריד בשום אופן, אלא לבטל הלימוד מהילדות ולשלחן לבי"ס דהעיר יחד עם נערים שהם גם גויים, הוא חס ושלום לטמוע בגויים."

שו"ת אגרות משה (יורה דעה חלק א סימן קלז):

"ולכן מה שהסכמתי להקל הוא רק בשעת הדחק שלא היה באפשרי לעשות בית ספר מיוחד לילדות והיו הילדות מתחנכות בבתי ספר של המדינה. שהוא ללא אמונה וללא מעשים חס ושלום ולכן היה עדיף שילמדו בבתי ספר שיסדו הוראים אף שלומדים יחד עם ילדים כשהן קטנים טובא שאין בהן שייכות האיסור כיון שלרוב האחרונים בארצי שליכא איסור מדינא ואף להמשנה ברורה אולי כיון שהוא רק משום חינוך יש גם כן להתיר כיון דלא יוכלו לקיים שני החינוכים, חינוך הבנות באמונה עדיף. אם כן ברור ופשוט שאם אך יש אפשרויות לעשות בית ספר מיוחד לילדות אף לקטנות ביותר מחוייבין לעשות וכל שכן לגדולות וגדולים קצת שאסור לכולי עלמא מדינא בין בלמודי קדש בין בלמודי חול."

שו"ת אגרות משה (יורה דעה חלק ב סימן קד):

"בענין למוד בכת אחד ילדים וילדות קטנים...אבל אינו צריך לזה כי מדינא יש לאסור כדלעיל. אך מה שאירע איהו מקומות שגם אני הסכמתי להקל היה זה רק במקום שלא היה אפשרי כלל לעשות בית ספר מיוחד לילדים ומיוחד לילדות והיו הילדות מתחנכות בבתי ספר של המדינה שהוא ללא אמונה וללא מעשים חס ושלום ולכן עדיף שילמדו בבתי ספר שיסדו שומרי תורה אף שלומדים יחד עם ילדים כשהן קטנים טובא, דכיון דלא יוכלו לקיים שני החינוכים חינוך הבנות באמונה עדיף אבל אם אין אפשרויות לעשות בית ספר אחר לילדות מחוייבין לעשות."

שו"ת אגרות משה (יורה דעה חלק ג סימן עה):

"בדבר התניקות שצריך להוליכם ללמוד וטוב יותר לתניקות לענין הלמוד להוליכם לגייטסעד כי שם כל התניקות באים מהורים בני תורה ויראי ה', אבל כשיוליכו הבני תורה ויראי ה' לגייטסעד יש לחוש שיתבטל לגמרי התלמוד תורה והחדר מסאדער לאנד כי ישארו רק מעט ילדים, דעתי נוטה דעד שיהיה התניק בן ז' שנה שהתירחא להוליכו למקום רחוק יותר גדול כדאייתא בבבא בתרא דף כ"א ע"א ילמדו בסאדער לאנד, וגם אין ההפסד גדול לפניו כל כך כשלא ילמוד כל כמו בגייטסעד, ויקיימו במה שאפשר תקנת רבי יהושע בן גמלא, אבל אחר ז' שנה שהפסד של התניקות כשלא ילמדו היטב הוא גדול וגם החבורה לפני תניקות של ז' שנה כבר יש להשפיע הרבה יש להם להוליכם לגייטסעד ואין להם לוותר תועלת בניהם בשביל קיום תלמוד תורה וחדר בסאדער לאנד."

ובדבר ילדות יש לזון להשאיר בסאדער לאנד עד בת תשע שנה שהשפעת האם הכשרה שלהן יותר גדולה מושפעת האחרים עליהן, ומצד הלמודים אם גם בסאדער לאנד לומדות כהוגן במורות יראות השם ליכא קפידא אף שבגייטסעד ילמדו יותר בטוב."

125 שו"ת אגרות משה (יורה דעה חלק א סימן קלז):

"הנה בדבר למוד במחלקה אחת ילדים וילדות ודאי אף לקטנים וקטנות ביותר אין רוח חכמים נוחה מזה דאף שעדיין אין בהן יצר הרע וחשש ההורו מכל מקום הא צריך לחנך אותם להתרחק מנשים ואת הילדות מאנשים ושלומדין ביחד אדרבה עוד

H. YICHUD

Among the many halachic issues that arise when engaged in outreach are questions of *yichud*, the prohibition against men and women being secluded together.

The Gemara (*Kiddushin* 80b) derives the prohibition of *yichud* from a verse in *Devarim* (13:7).¹²⁶ There is a difference of opinion amongst the Rishonim if this verse implies that the prohibition of *yichud* is mandated by the Torah.¹²⁷ The *Aruch HaShulchan* rules according to the view that *yichud* is forbidden by the Torah.¹²⁸ In fact, some *poskim* contend that the prohibition of *yichud* is so severe that one must sacrifice his life to avoid violating it.¹²⁹ But, this view is rejected by other authorities.¹³⁰

מתרגלין להיפוך להתקרב ויתרגלו מזה גם לכשיתגדלו שכבר יהיה בהן יצר הרע וחשש הרהור. ולכן אף שאין בזה שייכות חשש איסור עתה שאף אם היו גם קטנים חייבין במצות לא היה שייך בהו האיסור מכל מקום הא יש חיוב חניך".

קידושין (דף פ ע"ב):

"לשנאתו שנאמר יראה ה' שנאת רע. אמר רבי יוחנן משום רבי ישמעאל רמז ליחוד מן התורה מניין שנאמר כי יסיתך אחיך בן אמן וכן בן אם מסית בן אב אינו מסית אלא לומר לך בן מתייחד עם אמו ואסור להתייחד עם כל עריות שבתורה".

בית שמואל (אבן העזר סימן כב סעיף א):

"בש"ס נלמד מקרא כי יסיתך אחיך בן אמן וכן בן אם מסית ולא בן אב אלא רמז בן מתייחד עם אמו ותוספות פרק קמא דשבת כתבו יחוד מדאורייתא אסור וכן כתב הטור, והרמב"ם כתב איסור יחוד מן הקבלה דאין אלא רמז מתורה לכן אין מלקין אותו אלא מכות מרדות".

ערוך השלחן (אבן העזר סימן כב סעיף ב):

"איסור יחוד הוא מן התורה וכך דרשו חז"ל (קדושין פרק ב) כי יסיתך אחיך בן אמן או בנה או בתך או אשת חיקך או רעה אשר כנפשה בסתר לאמר וגו' לומר לך בן מתייחד עם אמו ואסור להתייחד עם כל עריות שבתורה וביאור הדברים מדכתב אחיך בן אמן או בנה או בתך או אשת חיקך ולא כתב נמי אחיך או אחותך אלא דכיון דהסטה הוא בסתר כדכתיב והני כולוהו ויכולו להיות בסתר דבן מתייחד עם אמו והאב עם בתו ואיש עם אשתו אבל לא אחיו עם אחותו..."

עיין אנציקלופדיה תלמודית (ערך יחוד ציון 244).

שו"ת צ"ץ אליעזר (חלק ו סימן מ—קונטרס איסורי יחוד פרק א):

"אלא דמלשון הרמ"א ביורה דעה שם בסימן קנו סעיף א שכותב וכל איסור עבודה זרה גילוי עריות ושפיכות דמים אף על פי שאין בו מיתה רק לאו בעלמא צריך ליהרג ולא לעבור, משמע דבעינן שיהא בהאבזרייהו מיתה לאו של תורה, וכל שאין בהאבזרייהו לאו רק איסור דרבנן אין בזה דינא דיהרג ואל יעבור...אם כן הוא הדין דיש להתיר בפשיטות גם היחוד עם פנויה משום פקוח נפש..."

ולא רק יחוד דפנויה יש להתיר ולפי זה, כי אם גם יחוד דאשת איש בב' נשים, וכן בדרך או בלילה אפילו בתרי גברי ולא בעינן ג' מכיון דכפי שיתבאר להלן [עיין בפרק ב] סוברים הרבה מהפוסקים דחוד עם ב' נשי אינו אלא מדרבנן...

וזאת גם זאת, דלפי דעת הרמב"ם ודעימיה, דכפי שביארנו מוכחים הדברים דכן הוא גם דעת השולחן ערוך, דסבירא ליה דכל עיקר איסור יחוד אינו אלא מדברי קבלה, וכן גם לפי הגדרת המאירי שהבאנו לעיל באות ד שבמבאר שאין היחוד בכלל מניין המצוות עיין שם אם כן יש להתיר ולפי זה גם ביחוד דאשת איש, דמכיון דאין על זה לאו מפורש ולא עשה מפורשת אם כן נחשב הדבר לענין זה כאיסור מדרבנן לענין דאין על זה דינא דיהרג ואל יעבור, בהיות וברמ"א שם ביורה דעה כתוב בלשון אף על פי שאין בו מיתה רק לאו בעלמא, ומינה דלאו בעלמא צריך מיתה שיהיה בזה. וזה יוצא לנו מדברי השם אריה בעצמו דהרי כותב דלכן אסור באשת איש מפני שיחוד אשת איש לרוב הפוסקים אסור מן התורה, אם כן מינה דלדעת הרמב"ם ודעימיה שכפי שהוכחו גם רבים הם העומדים בשיטתו דאין איסור מן התורה אלא מדברי קבלה צריך להיות מותר גם באשת איש.

Although the Torah only forbade a man to be secluded with a married Jewish woman (or any other woman who is forbidden to him), the court of Dovid HaMelech extended the prohibition of *yichud* to include an unmarried woman,¹³¹ and later ages forbade seclusion with a non-Jewish woman, as well.¹³² Only immediate relatives are permitted to be secluded together since there is no natural sexual attraction between family members who are blood-relatives.¹³³

The Gemara states that a man is permitted to be secluded with a married woman whose husband is currently in the city¹³⁴ because she would be afraid of committing any improprieties with her husband nearby.¹³⁵ However, if a man is very comfortable with her, the prohibition of seclusion would pertain even if her husband is nearby in the city.¹³⁶ Some *poskim* write that a woman who is not halachically married may not be secluded with another man even if her “husband” is in the city.¹³⁷

ועוד זאת דעין במנחת חנוך מצוה קפח סעיף קטן ב שמבאר דאפילו להסוברים שהיחוד מן התורה מכל מקום לא מציעו זה בלאו רק מהדרש דאם מתייחדת עם בנה והוי ליה לאו הבא מכלל עשה דאינו לוקה עיין שם, אם כן יש לומר דמכיון דהרמ”א מרבי בהאבזרייהו רק חייבי לאוין אם כן אין לך בו אלא חידושו בחייבי לאוין ממש ולא בלאו הבא מכלל עשה. ומותר איפוא היחוד משום פקוח נפש אפילו באשת איש אליבא דכולי עלמא.”

131 סנהדרין (דף כא ע”ב):

”אמר רב יהודה אמר רב באותה שעה גזרו על היחוד ועל הפנויה יחוד דאורייתא הוא דאמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יהוצדק רמז ליחוד מן התורה מניין שנאמר כי יסיתך אחיך בן אמך וכי בן אם מסית בן אב אינו מסית אלא לומר לך בן מתייחד עם אמו ואין אחר מתייחד עם כל עריות שבתורה אלא אימא גזרו על יחוד דפנויה.”

132 עבודה זרה (דף לו ע”ב):

”ואתו אינהו גזרו אפילו יחוד יחוד נמי בית דינו של דוד גזרו דאמר רב יהודה באותה שעה גזרו על יחוד אמרי התם יחוד דבת ישראל אבל יחוד דעובדת כוכבים לא ואתו אינהו גזרו אפילו יחוד דעובדת כוכבים יחוד דבת ישראל דאורייתא היא דאמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יהוצדק רמז ליחוד מן התורה מניין שנאמר כי יסיתך אחיך בן אמך וכי בן אם מסית בן אב אינו מסית אלא בן מתייחד עם אמו ואין אחר מתייחד עם כל עריות שבתורה יחוד דאורייתא דאשת איש ואתא דוד וגזר אפילו יחוד דפנויה ואתו תלמידי בית שמאי ובית הלל גזרו אפילו יחוד דעובדת כוכבים.”

133 רש”י (קידושין דף פא ע”ב):

”ודר עם אמו או עם בתו—דלא תקיף יצירה עלייהו דאהנו ביה אנשי כנסת הגדולה דלא מגרי בקרובתא מכי כחלינהו ונקרינהו לעיניה וכו’ (סנהדרין דף סד).”

134 קידושין (דף פא ע”א):

”אמר רבה בעלה בעיר אין חוששין משום יחוד.”

135 רש”י (קידושין דף פא ע”א):

”בעלה בעיר אין חוששין לה משום יחוד—להלקות דמסתפי מבעל השתא אתי.”

136 קידושין (דף פא ע”א):

”רב ביבי איקלע לבי רב יוסף בתר דכרך ריפתא אמר להו שקולי דרגא מתותי ביבי והא אמר רבה בעלה בעיר אין חוששין משום יחוד שאני רב ביבי דשושבינתיה הואי וגייסא ביה.”

137 שו”ת ציץ אליעזר (חלק ו סימן מ—קונטרס איסורי יחוד פרק יז סעיף קטן ט):

However, according to Rav Yosef Shalom Elyashiv, such a woman may be secluded with another man if her “husband” is in the city and she knows that he would object to her being intimate with another man.¹³⁸

The Gemara states that there is never a prohibition of *yichud* in an area that is open to the public.¹³⁹ Certainly, it is permitted for a man to converse with a woman where they can be seen (but not heard) by passersby.

The Rishonim write that it is permissible for a man and woman to be together in a closed location even if no one can see in as long as it is reasonable for someone to walk in at any moment. In other words, when the Gemara forbade them being in a room with the door closed, it was referring to the door being locked, or in a case where no one would dare walk in.¹⁴⁰ However, the *Beis Meir* and Rav Akiva Eiger challenge this view of the Rishonim and contend that even if the door is closed and not locked, seclusion is forbidden.¹⁴¹ In practice, more recent *poskim* adopt the lenient position—and certainly so in a situation of need.¹⁴²

“אולם זה נראה לפי עניות דעתי ברור דבאיש המיוחד לו אשה בביתו וגרים יחד בלא חופה וקידושין מטעמא דבהפקירא נחא להו לחיות שלא כדת משה וישראל דאסור לאשה יחידה ליכנס לביתו של זה להתייחד עמו אף על גב דהאשה עמו וכן אסור לאיש ליכנס לביתם ולהתייחד עמה אפילו כשהאיש שיחד אותה לו נמצא בעיר, ואולי גם לא אפילו כשהוא נמצא בבית אתה, להסוברים בדאחד כשר ואחד פריץ דאסור, דהיא לא אשתו והוא לא בעלה ולא חל עליהם כלל דינא אשתו משמרתו, ודבעלה בעיר, הוא לא פוחד משמירתה, והיא אין אימתו מוטלת עליה, ואדרבא פריצי וזילא אהרדי, וכל אחד יחפה על משנהו בידעו שכיד משנהו להפרד ממנו בכל רגע באין אומר השב אם ירגיזהו ויפריע לו מלמלאות תאות יצרו ואיהו בקרי ואיהי בבוצינא.”

וכמו כן בספר נטעי גבריאל (הלכות יחוד לו, יג).

138 דעת הרב יוסף שלום אלישיב, הובא דעתו בספר תורת היחוד (ז, יח) ובספר נטעי גבריאל (הלכות יחוד לו, יג).

139 קידושין (דף פא ע"א):

“אמר רב יוסף פתח פתוח לרשות הרבים אין חוששין משום יחוד.”

140 שו"ת הרשב"א (חלק א סימן אלף רנא):

“והגפת דלתות שאמרת אין זה יחוד עד שיהא בית נעול דתרעא טריק בירושלמי שער נעול במנעול משמע. וכדמשמע התם בירושלמי בפרק המדיר דגרסינן התם תרעא טריק סוטה מוגף צריכה. ומעמא כל שאינו במנעול ירא הוא שמו יכנס אחר שלא ברשות וכענין ההוא עובדא דפרק בתרא דעבודה זרה (דף סט) בין נסך.”

והובא דברי הרשב"א אלו ברדב"ז (חלק א סימן קכא), ובבית יוסף (אבן העזר סימן יא).

141 שו"ת רבי עקיבא איגר (מהדורה קמא סימן ק):

“אפילו בלא סגירת מנעול הוי יחוד והכי נמי מוכח מהרא"ש (פרק כיצד) שכתב ונראה דבסתירה לחוד בלא קינוי אף על גב דאדעתא דניאוף איסתרה כעובדא שלהי נדרים.”

142 שו"ת בנין ציון (סימן קלח):

“הרי שהיה אפשר לאחרים לבא לשם אם תזעק לתפשו לכן כתב שאין יחוד בלא סגירת הדלת שמתירא בלא סגירה שמו יכנס שם אדם אפילו שלא ברשות ואפילו לא תזעוק ועל כן כל כהאי גוונא שמתיראים המתיראים שיבא אדם לשם בלא נטילת רשות לא נקרא יחוד בלא סגירת הדלת.”

In general, a man may not even be secluded with two women.¹⁴³ However, two men may generally be secluded with one woman.¹⁴⁴

Some of the *yichud* questions that arise in outreach scenarios involve situations where a *kiruv* couple is hosting a guest for Shabbos. On Shabbos morning, the host wants to go to shul while the guest desires to sleep late. May the host leave his home with only his wife and the male guest alone? Must he drag the tired guest out of bed so that the hostess will not be left alone with him?

If there are two male guests, it is permissible for them to be in the home, with the hostess, unless their demeanor is such that they are suspected of unseemly social conduct. However, since the hostess' husband is local, she is allowed to be secluded with even a single guest—unless the guest feels very at ease in her presence. If the male guest would feel very comfortable in the presence of the hostess, the husband would not be allowed to leave his wife alone with their guest. Either the guest should be encouraged to go to shul with the host, or the hostess will have to leave the home along with her husband. If none of these are options, the host will simply have to pray at home.¹⁴⁵

The laws of *yichud* are detailed and complex, and it is beyond the scope of this work to delineate them. Engaging in outreach work—as noble as it is—does not justify violations of *yichud*. If a *kiruv* professional must meet with a woman privately, it would be wise to do so when his wife

שו"ת צ"ץ אליעזר (חלק ז סימן מג):

"לגבי יחוד דערוה שהמירדת של המתניחים הוא לשמא יכנס אדם מן החוץ שאין לו בעלות בדירה, וכידוע מדת דרך ארץ של כל אדם הוא דכשרוצה ליכנס לבית חבירו ומוצא לפניו הדלת סגורה אפילו שאינה נעולה במנעול שאינו פותח פתאומית הדלת ונכנס אלא דופק תחילה על הדלת לבקשת רשות כניסה ועומד ומחכה למענה מבפנים, אם כן כהלכה הוא גונא שפיר יש מקום לומר דאפילו אין הדלת נעולה במנעול מכיון שמיידת סגורה היא, הוי שפיר בכי האי גוונא יחוד משום דלא מירתתו בכי האי גוונא מפחד של כניסה פתאומית של אדם הבא מן החוץ דסברי שבודאי ידפוק מקודם על הדלת ויחכה לרשיון כניסה מקול עניה מבפנים ואז יספיקו לפרוש".

143 שולחן ערוך (אבן העזר סימן כב סעיף ה):

"וכן לא יתייחד איש אחד אפילו עם נשים הרבה".

144 שולחן ערוך (אבן העזר סימן כב סעיף ו):

"ויש אומרים דאשה אחת מתייחדת עם שני אנשים כשרים אם הוא בעיר וסתם אנשים כשרים הם אבל אם הם פרוצים אפילו עם י' אסור וכל זה בעיר אבל בשדה או בלילה אפילו בעיר בעיני ג' אפילו בכשרים".

145 קיצור שולחן ערוך (סימן קנב):

"אשה אחת מתייחדת עם שני אנשים כשרים. ודוקא בעיר וביום, אבל בשדה או בלילה אפילו בעיר בעיני שלשה אנשים כשרים. ועם פריצים לעולם לא תתייחד אפילו הם כמה אלא אם כן נשותיהם עמהם".

is with him, if possible. Otherwise, if the woman is married and is in the same city as her husband, seclusion may be permitted. However, it is always best to meet with a woman in a place that is visible to others. This way, the *kiruv* can be performed in a way that there need not be any concerns—or allegations—of behavioral improprieties.